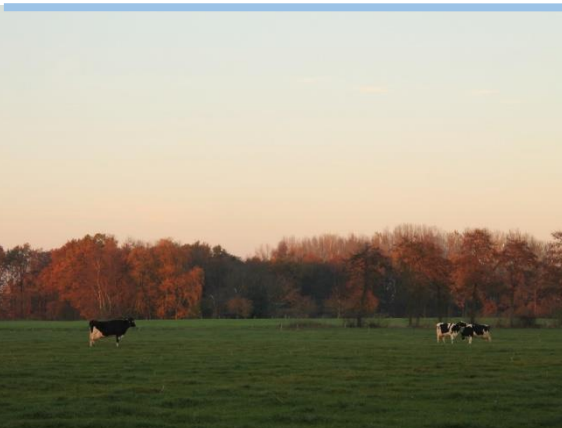

Rentmeesterschap in duurzame landbouw

ANNO 2019

JUDITH VRIEND
JUNI, 2019

Rentmeesterschap in duurzame landbouw

ANNO 2019

Hoe kan het Bijbels begrip rentmeesterschap christelijke boeren in de grondgebonden landbouw verdieping geven in het duurzaamheidshandelen?

DISCLAIMER

Dit rapport is gemaakt door een student van Aeres Hogeschool als onderdeel van zijn/haar opleiding. Het is géén officiële publicatie van Aeres Hogeschool. Dit rapport geeft niet de visie of mening van Aeres Hogeschool weer. Aeres Hogeschool aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor enige schade voortvloeiend uit het gebruik van de inhoud van dit rapport.

<i>Auteur</i>	Judith Vriend
<i>E-mail</i>	judithvriend@hotmail.com
<i>Opleiding</i>	Bedrijfskunde Agribusiness
<i>Major</i>	Hippische Bedrijfskunde
<i>Onderwijsinstelling</i>	Aeres Hogeschool Dronten
<i>Adresgegevens</i>	De Drieslag 4, 8251 JZ Dronten
<i>Afstudeerdocent</i>	Wiggele Oosterhoff
<i>E-mail</i>	w.oosterhoff@aeres.nl
<i>Plaats</i>	Dronten
<i>Datum</i>	7 juni 2019

VOORWOORD

Rentmeesterschap van boeren is een thema dat mij erg intrigeert. Rentmeesterschap is een veelal Bijbels gebruikt begrip in de agrarische sector. Er is ook veel actualiteit rondom dit thema. Wat mij opvalt, is dat rentmeesterschap een groot raakvlak heeft met duurzaamheid. Een zeer interessante kwestie is dan ook hoe rentmeesterschap een brug kan slaan naar duurzaamheid. Met brainstormen vanuit deze invalshoek ontstaan vele interessante kwesties. Zelf ben ik christen en daarnaast interesseer ik mij in de agrarische sector. Om die reden ben ik mij gaan verdiepen in dit actuele en brede onderwerp. Ik wilde duurzaamheid eens bekijken vanuit een ander licht, het Bijbelse rentmeesterschap. Wat mij bezighoudt is de toegevoegde waarde van rentmeesterschap voor grondgebonden boeren. Ik denk namelijk dat rentmeesterschap veel verdieping kan geven bij handelingen op het bedrijf.

Het komen tot een concreet vooronderzoek was een lange opstart maar Wiggele Oosterhoff heeft me geholpen om stap voor stap tot mijn doel te komen. Hij heeft me begeleid door zelf net zo enthousiast te zijn en ook in mijn denkwijzen en redeneringen mee te denken. Ik wil hem bedanken voor zijn luisterend oor en geduld.

INHOUDSOPGAVE

Samenvatting.....	6
Summary	7
H1 Inleiding.....	8
H2 Religie, rentmeesterschap en grondgebonden boeren.....	12
2.1 Religie en rentmeesterschap in de tijd van de Bijbel	12
2.1.1 <i>Landbouw in de Bijbel</i>	13
2.1.2 <i>Rentmeesterschap in de Bijbel</i>	14
2.2 Rentmeesterschap in de landbouw in 2019	15
2.2.1 <i>Rentmeesterschap in actualiteit</i>	17
2.3 Grondgebonden boerenbedrijven: hun geschiedenis en de biodiversiteit	18
2.3.1 <i>Ontwikkeling grondgebonden boeren na Tweede Wereldoorlog</i>	18
2.3.2 <i>Biodiversiteit bij grondgebonden boeren</i>	19
H3 Duurzaamheid, de 3 P's en de 3 L's	21
3.1 Duurzaamheid in de landbouw in 2019.....	21
3.1.1 <i>Richtingen van duurzaamheid</i>	22
3.2 De 3 P's: People, Planet en Profit & Pleasure.....	23
3.2.1 <i>People</i>	23
3.2.2 <i>Planet</i>	23
3.2.3 <i>Profit</i>	24
3.2.4 <i>Pleasure</i>	24
3.3 De 3 L's: Levensbehoefte, Leefomgeving en Levensdoel	24
3.3.1 <i>Levensbehoefte</i>	25
3.3.2 <i>Leefomgeving</i>	25
3.3.3 <i>Levensdoel</i>	25
3.4 Hoofdvraag, deelvragen en doelstelling.....	25
H4 Aanpak	27
H5 Resultaten	29
5.1 Welke betekenis heeft het Bijbels begrip rentmeesterschap en wat is de relatie met grondgebonden landbouw?	29
5.2 Wat doen christelijke grondgebonden boeren al op het gebied van duurzaamheid? ..	33
5.3 Op welke wijze geven christelijke grondgebonden boeren richting aan het Bijbels begrip rentmeesterschap op hun bedrijf?	35

5.4 Hoe kunnen de 3 L's invulling geven aan het Bijbels begrip rentmeesterschap?	36
H6 Discussie.....	38
H7 Conclusie en aanbeveling	40
Bibliografie	42
Bijlage 1: Interviewstructuur	47

SAMENVATTING

Duurzaamheid is niet meer weg te denken in de Nederlandse samenleving. Dit begrip verenigt alle handelingen die bijdragen aan het behoud van leeg rakende bronnen en handelingen die zorg dragen voor dat wat in 2019 wordt gedaan nog steeds gedaan kan worden in 2020. Zeker voor boeren is dit een tijdperk waarin zij veel worden aangesproken op duurzaamheid. Maar wat is nu dat duurzaam handelen? Het lijkt er op dat het Bijbelse rentmeesterschap een sterke link heeft met duurzaamheid. Het Bijbels begrip rentmeesterschap is het in beheer hebben van Gods schepping en daar zorg voor dragen. Christelijke grondgebonden boeren zijn gebonden aan zowel het Bijbelse rentmeesterschap als aan het duurzaam handelen.

De volgende hoofdvraag komt tot stand: “Hoe kan het Bijbels begrip rentmeesterschap christelijke boeren in de grondgebonden landbouw verdieping geven in het duurzaamheidshandelen?”

Met het gebruik van literatuur is er gezocht naar de betekenis en inhoud van duurzaamheid en het Bijbels begrip rentmeesterschap volgens informatiebronnen. Er zijn interviews afgelegd om onderzoek te doen naar de betekenis en inhoud van duurzaamheid en het Bijbels begrip rentmeesterschap bij twaalf christelijke grondgebonden boeren. Daarvan bestond de ene helft uit akkerbouwbedrijven en de andere helft uit melkveebedrijven.

Het Bijbels begrip rentmeesterschap deelt zich op in twee aspecten, die van vee en die van land. In het aspect van vee gaat het om dierenrechten en biodiversiteit en in het aspect van land legt het zich toe op correct bodem- en waterbeheer. Duurzaamheid is gericht op het goed doorgeven van het beheer aan de volgende generatie. Een duurzame handeling is een actie op zichzelf en kan worden gezien in het aanschaffen van zonnepanelen, het deelnemen aan keurmerken of het minderen van kunstmestgebruik. Het Bijbelse rentmeesterschap is een grondhouding die bestaat uit waarden. Voor christelijk grondgebonden boeren legt het Bijbelse rentmeesterschap de focus op de omgang met het vee, de bodem en met mensen. De 3 L's, Levensbehoefte, Leefomgeving en Levensdoel, brengen bij het Bijbelse rentmeesterschap een verdieping, omdat zij de intrinsieke waarden van bedrijfshandelingen laten zien. Hierbij is de Levensbehoefte het werken vanuit passie. De Leefomgeving staat hierbij voor ruimte, natuur en mensen. Het Levensdoel bestaat op de eerste plaats uit een relatie tussen God en mens.

De verdieping is het streven van christelijke grondgebonden boeren naar het handelen hoe God de schepping bedoeld heeft. Het kan gestalte krijgen door het aannemen van het Bijbelse rentmeesterschap als fundament voor handelingen, middels de 3 L's.

SUMMARY

Sustainability is encountered everywhere in Dutch society. This concept unites all activities that contributes to the conservation of resources that are running out and activities that ensure that what is done in 2019 still can be done in 2020. Especially for farmers is the present an era in which they often are addressed on sustainability. But what is exactly sustainable acting? It seems that Biblical stewardship has a strong link with sustainability. The Biblical concept of stewardship means to manage God's creation by taking care of it. Christian land-based farmers are bound to both Biblical stewardship and sustainable acting.

The following main question is established: "How can Biblical stewardship deepen the sustainable acting of Christian land-based farmers?"

With the use of literature and other information sources a search has been conducted for the meaning and content of sustainability and the Biblical concept of stewardship. Interviews were conducted to do research for the meaning and content of sustainability and the Biblical concept of stewardship among twelve Christian land-based farmers. Half of these farmers owned arable farms the other half owned dairy farms.

The Biblical concept of stewardship divides itself in two aspects, that of cattle and that of land. The aspect of cattle focuses on animal rights and biodiversity, the aspect of land focuses on correct soil and water management. Sustainability is set on passing on management to the next generation properly. A sustainable activities is an act on itself and can be seen in the purchase of solar panels, the participating in quality marks or the reduction of fertilizer usage. Biblical stewardship is a basic attitude that consists of values. For Christian land-based farmers, Biblical stewardship focuses on handling cattle, soil and people. The 3 Ls, Lifeneed, Lifesurroundings and Lifepurpose, bring a deeper level to the Biblical stewardship, because they show the intrinsic values of activities in professions. In this case, Lifeneed is to work with passion. Lifesurroundings stands for space, nature and people. Lifepurpose consists primarily of a relationship between God and man.

The deeper level is the pursuit of Christian land-based farmers to act how God intended creation. It can take shape by adopting Biblical stewardship as foundation for activities, using the three Ls.

HI INLEIDING

Duurzaamheid is een begrip dat steeds meer ter sprake komt in de Nederlandse maatschappij. Het is daarnaast ook meer een containerbegrip geworden (CBS, 2009, p. 8). Duurzaamheidsinitiatieven bevinden zich onder andere in recycling, milieu, bodem, dierenwelzijn, carpooling, afvalscheiding, mensenrechten, besparing van energie, elektriciteit, ecologisch of biologische producten en artikelen, kringlooeconomie en vermindering van antibiotica, CO₂, vleesconsumptie en voedselverspilling. Een aantal initiatieven vinden hun uitwerking in de agrarische sector. De agrarische sector in al haar diversiteit kent één en dezelfde verschijningsvorm: een boer of tuinder (lees verder: de boer) leidt het bedrijf. De boer is in een tijdsbestek van vijftig jaar weliswaar veranderd naar een agrarisch ondernemer, maar zijn passie onveranderd: het bewerken van het land of het werken met dieren om hiermee een mooi product te produceren. De boer kent veel meespelende en soms bepalende factoren in zijn handelen, waaronder klimaatverandering, wet- en regelgeving en consumentengedrag. Hoe kan de boer het beste omgaan met de veranderingen hierin? Een boer maakt een bewuste keuze voor zijn beroep en werkt met zijn omgeving op basis van eigen normen en waarden. Normen en waarden worden onder andere gevormd door de opvoeding, cultuur, levensovertuiging, maatschappelijke veranderingen of trends, persoonlijke ervaringen. Een waarde komt tot stand door het bepalen van wat waardevol is, een norm vloeit daaruit voort met een handeling die voor de waarde volstaat (Testcentrum Groei, z.d.). In de agrarische sector is rentmeesterschap voor sommigen een waarde. Het rentmeesterschap houdt in dat een persoon, de rentmeester, een goed in bezit heeft waarvan iemand anders eigenaar is. Vaak wordt er over rentmeesterschap gesproken als iemand een financieel rentmeester is. Ook is rentmeesterschap bij de agrariër niet onbekend. Rentmeesterschap in de agrarische sector kan met een Bijbels optiek beschreven worden. Vanuit dit oogpunt is rentmeesterschap te omschrijven als zowel het bewerken als het behouden van het land en het vee met God als eigenaar (Grün, 2010, pp. 123-124).

Duurzaamheid

De aandacht voor duurzaamheid neemt toe. In de wereld is te zien dat grondstoffen opraken, dat de bodem uitgeput raakt en dat vervuiling toeneemt. Om welke reden escaleren deze situaties? Hierover zijn veel opvattingen. Het kan zijn dat de aarde toch geen bodemloze put is en dat zij langzaam het einde nadert. Het kan zijn dat er teveel mensen op aarde zijn en dan ook nog sommige mensen die met technische snufjes de verkeerde kant op gaan. Het kan zijn dat het economisch belang te zwaar weegt bij organisaties en ondernemingen met winstoogmerk. Het kan zijn dat religie zo is veranderd, dat mensen niet meer stil staan bij het feit dat de aarde niet alles kan bereiken naar de mens zijn wil, maar dat God op aarde geeft en neemt. Gelovigen hebben de overtuiging dat de mens afhankelijk is van God, net als de boer dat is van weersomstandigheden. Er is een bid- en dankdag voor gewas en arbeid, om tot God te bidden en Hem te bedanken voor het land en de oogst. Het gevoel van onafhankelijkheid van God neemt daarentegen toe, en daarmee neemt het gevoel van rentmeester zijn over land en dier en het handelen daarnaar af. Externe factoren maken het de boer lastig om een goed rentmeester te zijn, er zijn zoveel aspecten waar de boer zich mee bezig moet houden.

Meerdere publicaties (LTO Nederland, 2019; LTO Nederland, 2018; PBL, 2018) laten zien dat er verschillende actuele aspecten zijn. Zo gaat het over subsidievormgeving, de klimaatverandering, de wet- en regelgeving, de ketenmacht van de zuivelcoöperaties, de meningen van natuur- en milieuactivisten en de financiële middelen van de bank.

Elke agrariër heeft te maken met deze aspecten. Intensieve veehouderijen, bijvoorbeeld een varkenshouderij, zullen dit vraagstuk herkennen in onder andere dierenwelzijn. Extensieve veehouderijen, bijvoorbeeld een melkveehouderij, zullen dit probleem herkennen in onder andere het weidebeheer. Ook de akkerbouw kent het probleem, in bijvoorbeeld het bodemleven en milieu. Zowel de extensieve veehouderij als de akkerbouw is grondgebonden en maakt dat het interessant is om te kijken naar het rentmeesterschap in het letterlijke “groen”. Daarom wordt in deze scriptie de focus gelegd op de melkveehouder en de akkerbouwer.

Waardenontwikkeling

Na de Tweede Wereldoorlog is in de landbouw een ontwikkeling op gang gekomen waarbij het statement was dat niemand ooit nog honger mocht hebben. Vanuit dat statement ontstond een beweging waarin de agrarische sector overging tot schaalvergroting, centralisatie van coöperaties, specialisatie en modernisering. Op deze manier werden consumenten in al hun behoeftes voorzien. De behoeftes zijn zo sterk gegroeid dat de natuur, net als de industrie, een productieplaats is geworden. Maar deze behoefte is inmiddels een ‘schijnbehoefte’ geworden, want dat voedseltekort zoals er was vlak na de Tweede Wereldoorlog is er niet meer. Toch rest de gedachte dat er geproduceerd moet blijven worden. Bijkomend voor deze groeispurt is een verschuiving van waarden. Het eerdergenoemde economische belang speelt daar een grote rol in. Er zou gezegd kunnen worden dat de twee belangen, ‘nooit meer honger’ en het economisch belang, in zo’n mate invloed hebben dat er een onbewuste waarde wordt gecreëerd dat er oneindige productie moet zijn waartegen een dik belegde boterham verdiend moet worden. Dat het ten koste gaat van de aarde wordt steeds meer gerealiseerd onder de mensen. Realisatie gaat in sommige gevallen over tot activatie, te denken valt aan de biologische boer. In 1994 al beseften men dat er iets met duurzaamheid gedaan moest worden, deze informatie werd opgevangen uit een enquête waarin 72,4% van boeren dit aangaven (Bastiaansen, 1996, p. 24). Hoe te meer beseffen de boeren, en niet alleen zij, maar ook de rest van de maatschappij, dat anno 2019 duurzaamheid echt ingezet moet worden.

Bittere noodzaak

De gedachtegang dat er altijd geproduceerd moet worden, veroorzaakt op termijn negatieve consequenties. Wat er gebeurt, is dat bij de gedachtegang van productie wordt gehandeld vanuit de voortdurende vraag: hoe kan meer productie worden gerealiseerd? De beantwoording van deze vraag schuilt in meerdere factoren. Enkele van deze factoren zijn bijvoorbeeld machines voor het beter bewerken van het gewas, antibiotica voor de verlaging van de kans op ziektes, bestrijdingsmiddelen voor mogelijk onkruid in het gewas en technische ontwikkelingen voor de efficiëntie. Deze factoren hebben invloed op het welzijn van het dier en het bodemleven. Wanneer de frequentie van deze factoren hoog is heeft dat soms als negatief gevolg dat bijvoorbeeld de bodem uitgeput raakt. En wanneer de bodem uitgeput raakt kan het minder geven. We zitten al in een ‘grondstoffencrisis’ en met deze spiraal van uitputting maakt de mensheid het alleen maar erger (Zweers, 2012).

Een factor voor de afname van kringlooplandbouw is de toename van specialisatie geweest. Doordat het bodemleven bijvoorbeeld niet meer bruist, heeft dat weer invloed op de biodiversiteit. Er zijn zeker boeren die deze situaties opmerken en weten dat het anders moet, maar sommigen van hen zitten vast in het web van productie en komen er moeilijk uit. Elk individu wordt beïnvloed door het economische eigenbelang, de boer op zijn bedrijf, consumenten in hun aankoop en de bank in zijn financiële hulp. De mens is meer een heerser van de aarde geworden dan een bewerker daarvan.

Internationaal neemt de vleesproductie en haar consumptie enorm toe. Dit heeft invloed op het landgebruik. Vleesproductie vraagt namelijk om 80% van de hoeveelheid landbouwgrond, terwijl het slechts 15% van de totale voedselconsumptie uitmaakt (Horlings & Marsden, 2011, p. 443). In Nederland zijn gevolgen van overproductie ook sterk te zien. Er wordt meer geëxporteerd dan geïmporteerd. Na sierteelt zijn zuivel, vlees en groenten de meeste geëxporteerde landbouwproducten (CBS, 2018). Welvaart zorgt voor een groeiende bevolking en verschillende ideeën over de beschikbare ruimte. In bepaalde gebieden is de aandacht voor woon- en werkterreinen en infrastructuur gegroeid en voor die plannen moet land worden vrijgemaakt. Dat heeft gevolgen voor de agrarische sector (Overbeek & Vader, 2006, p. 12). Zo is er nu wet- en regelgeving betreft het wegvoeren van mest dat niet meer op eigen land mag worden uitgereden. Omdat er geen mogelijkheid voor oppervlaktevergroting is doordat het land voor andere doeleinden wordt gebruikt, bijvoorbeeld natuurontwikkeling, kan het ook niet anders dan dat de productie per hectare omhoog moet, met behulp van intensieve landbouw (Van den Berg, 1998, p. 44). Intensieve landbouw doet zich vooral voor onder grootschalige agrariërs, onder hen heerst het gevoel van zo efficiënt mogelijk werken en produceren. Deze agrariërs hebben afspraken gemaakt met bijvoorbeeld de bank waardoor zij genoodzaakt zijn de focus meer op kwantiteit in plaats van kwaliteit te leggen. Een voorbeeld daarvan is de krappe rotatie van gewassen op het land, wat bijdraagt aan uitputting van de bodem en de toelaatbaarheid van ziektes (Gerlagh, Van den Boogert & Köhl, 1995, p. 9).

Een spinnenweb van oorzaken en gevolgen belemmert dat boeren niet duurzaam kunnen handelen en geen goed rentmeesterschap kunnen uitvoeren zoals dat op dit moment, anno 2019, van hen gevraagd wordt.

Afbakening

De keuze voor de invalshoek over de combinatie rentmeesterschap-duurzaamheid bakent een aantal zaken af. Zaken die in een ander perspectief meegenomen kunnen worden, maar in dit vooronderzoek niet uitvoerig worden behandeld zijn het consumentengedrag, de wet- en regelgeving of politieke besluiten, de rol van landbouworganisaties en specifieke vraagstukken in de agrarische sector, bijvoorbeeld omtrent CO₂ of bodemspecificaties.

In rentmeesterschap zal dit vooronderzoek zich richten op het Bijbels begrip rentmeesterschap, omdat vanuit dit licht een heel ander perspectief geboden wordt. In de landbouw zal dit vooronderzoek de focus leggen op de grondgebonden landbouw. Grondgebonden boeren hebben te maken met de combinatie van bodem en dieren en dit sluit goed aan bij de invalshoek van het rentmeesterschap. Het vooronderzoek zal zich toeleggen op de christelijke gebonden boeren, omdat rentmeesterschap in de landbouw vaak in Bijbels licht wordt bekeken.

Samenvatting

Duurzaamheid is een breed begrip en kan op vele vlakken bereikt worden. De urgentie om duurzaam te handelen neemt toe en is te zien in de uitwerking van oplossingen zoals meer besparing, minder verspilling en het opzetten van een kringlooeconomie. In de landbouw neemt de duurzaamheidsopgave zo ook toe. Er kan gekeken worden naar de geschiedenis om voor een deel te begrijpen waarom de wereld achteruit gaat. De Tweede Wereldoorlog heeft gevolgen gehad voor de landbouwproductie. Het heeft positief bijgedragen aan groei, maar er ook voor gezorgd dat productie de maatstaf is, helaas met negatieve consequenties.

H2 RELIGIE, RENTMEESTERSCHAP EN GRONDGEBONDEN BOEREN

Om een beter beeld te kunnen krijgen van het rentmeesterschap is het eerst noodzakelijk om een beeld te krijgen van de vorming van religie en haar invloeden. Rentmeesterschap is een begrip dat veel raakvlak heeft met zowel religieus als beroepsgericht denken. Daarom wordt nader ingegaan op de betekenis van het rentmeesterschap. De afbakening van rentmeesterschap in de agrarische sector bevindt zich in de grondgebonden tak daarvan. Om die reden wordt een uitleg weergegeven van de grondgebonden agrarische tak.

2.1 Religie en rentmeesterschap in de tijd van de Bijbel

Nederland is voor zover de Nederlandse inwoner weet altijd religieus geweest. Religie in de context van het weten dat er een hogere macht is in dit leven en het zoeken van de zin van het leven. Een godsdienst is een religie. Een religie, of godsdienst, vormt geloof. Het christendom is zo'n godsdienst. Bij christendom wordt geloofd dat er een God is die ieder persoonlijk kent, dat er een drie-eenheid is waarbij God de Vader samen met Jezus en de Heilige Geest regeert. Jezus is Gods Zoon, die Hij naar de aarde heeft gestuurd om zich voor onze zonde aan het kruis te offeren. De Heilige Geest zit in de mensen en wil de mensen de juiste weg wijzen als zij erkennen dat Jezus voor hen is gestorven en dat God hun Heer is.

Wanneer terug wordt gegaan in de geschiedenis kan worden opgemerkt dat Nederlandse inwoners in vroegere tijden actief religieus waren, of zij nu zelf ook gelovig waren of niet. In 1899 was Nederland verdeeld in 48,6% hervormden, 35,2% katholieken, 8,2% van de hervormden afgesplitste gereformeerden, 3,7% overige protestanten (doopsgezinden, luthersen, remonstranten, apostolischen, baptisten) en 2,3% "onkerkelijken" (Wikipedia, z.d.). In 2017 was dit heel anders. In 2017 bestond met 50,7% de meerderheid van de Nederlandse bevolking uit mensen zonder gezindte, 23,6% liet zich kennen als rooms-katholiek, 6,4% was Nederlands hervormd, 2,9% was gereformeerd, 5,6% behoorde bij de protestantse kerk in Nederland, 5,1% hoorde bij de Islam en 5,6% bevond zich in een ander gezindte dan opgenoemd (Schmeets, 2018, p. 6).

In het dagelijks leven van een eeuw terug kan verondersteld worden dat religie in alledaagse activiteiten te zien was. Denk aan wekelijkse kerkgang, het onderhouden van het geloof door Bijbellezende en bidden, geld geven aan armen, inzet tonen voor de kerk en het dienen van elkaar in liefde. Dat waren normen en waarden die werden uitgedragen in de maatschappij. Als er een keuze of beslissing gemaakt moest worden, werden die vaak op grond van geloof gemaakt. Denk aan keuzes in het huwelijk en gezin, in het beroep of in het eigen bedrijf. De staat was ook verbonden met religie, de kerk nam een belangrijke plaats in de maatschappij. De waarden en normen van de samenleving waren vaak ook die van de kerk en andersom. Omdat bijna iedereen ook bij een kerk was aangesloten, was er een gezamenlijke moraliteit. De gedachtegang dat de kerk om die moraliteit invloed had is niet waar. De veranderende opvattingen in de samenleving veranderden ook zo in de kerk, een voorbeeld daarvan is het gelijkheidsprincipe van man en vrouw (Dekker, 2008, pp. 11-12). Er zou gezegd kunnen worden dat de kerk vandaag de dag een belangrijke rol speelt voor de christenen en niets meer van doen heeft met onkerkelijken. Toch blijven principes vanuit geloof een rol spelen in de maatschappij, een voorbeeld daarvan is de zondagsrust.

Geloof heeft dus nog wel dergelijk invloed in het leven van de mens en in zijn handelen vanuit regelingen die destijds door de staat, ten tijde van religie, zijn opgezet.

2.1.1 Landbouw in de Bijbel

In de tijd van de Bijbel wordt er veel gesproken over landbouw en zijn er veel handelingen te lezen die in de landbouw plaatsvinden. In Leviticus 23 vers 17 wordt bijvoorbeeld gesproken over het graanoffer als dank voor de eerste oogst.

‘Jullie moeten dan uit je woonplaats brood meenemen om het voor de Heer omhoog te heffen: twee broden van twee tiende efa tarwebloem, met zuurdesem gebakken, als gave voor de Heer uit de eerste opbrengst van de nieuwe oogst.’ Leviticus 23:17 (NBV)

In Johannes 10 vers 11 wordt gesproken over een schapenhouder.

‘Ik ben de goede herder. Een goede herder geeft zijn leven voor de schapen.’ Johannes 10:11 (NBV)

De hele gemeenschap was afhankelijk van mensen die in de landbouw werkten. Zij brachten het voedsel om van te leven. Ieder persoon had zo te maken met de landbouw, de ene was een herder, de andere had een wijngaard. Vele Bijbelse figuren hebben een plaats in de landbouw, een aantal volgelingen van Jezus bijvoorbeeld, zij waren vissers. Omdat voedsel zo belangrijk was voor de mensen vierden zij feesten, voor de oogst bijvoorbeeld. Ook waren er daarom regelingen. Zo was er een sabbatsjaar, waarin de grond rust moest krijgen.

‘Zes jaar achtereen mogen jullie je land inzaaien, je wijngaard snoeien en de oogst binnenhalen. Maar het zevende jaar moeten jullie het land laten rusten. Het is een sabbatsjaar dat aan de Heer gewijd is. Je mag dan je land niet inzaaien, je wijngaarden niet snoeien, het koren dat vanzelf opkomt niet als oogst binnenhalen en niet de druiven oogsten van je ongesnoeide wijnstokken. Het moet een jaar zijn van volstrekte rust voor het land. Wat er in dat jaar op het land groeit is voor jullie allen. Je mag er zelf van eten, maar ook je slaven en slavinnen, je loonarbeiders en de vreemdelingen die bij je te gast zijn; ook voor je veestapel en voor de in het wild levende dieren kan het als voedsel dienen.’ Leviticus 25:3-7 (NBV)

Ook werd er aan de armen en vreemdelingen gedacht die niet in staat waren zelf voedsel te verdienen. Daarom was er ook een regel om hen te verzorgen.

‘Wanneer je de graanoogst binnenhaalt, oogst dan niet tot aan de rand van de akker en raap wat blijft liggen niet bijeen. En wanneer je bij de wijnoogst druiven plukt, loop dan niet alles nog eens na en raap niet bijeen wat op de grond is gevallen, maar laat het liggen voor de armen en de vreemdelingen. Ik ben de Heer, jullie God.’ Leviticus 19:9-10 (NBV)

Met behulp van de regelingen kon het volk goed zijn voor land en dier en kon God op deze manier ook het volk, het land en de dieren zegenen. De mens heeft zes dagen om te werken en de zevende dag, de sabbat, zal de mens rust houden. Wanneer een situatie plaatsvindt op sabbat waarbij acuut gehandeld moet worden, heeft God ook daar een antwoord op.

‘Daar stond iemand met een verschrompelde hand. Omdat ze Jezus wilden aanklagen, vroegen ze: ‘Is het toegestaan op sabbat te genezen?’ Hij antwoordde: ‘Stel dat u maar één schaap hebt en dat valt op sabbat in een kuil, wie van u zou het niet vastgrijpen en het er weer uit halen? En is een mens niet veel meer waard dan een schaap? Daaruit volgt dat we op sabbat goed mogen doen.’ Mattheüs 12:10-12 (NBV)

Jezus ziet veel vergelijking in de zorg voor land en dier en het geloof. Jezus vergelijkt zichzelf bijvoorbeeld met een wijnstok, zijn Vader met een wijnbouwer en de mensen met ranken.

‘Ik ben de ware wijnstok en mijn Vader is de wijnbouwer. Iedere rank aan mij die geen vrucht draagt snijdt hij weg, en iedere rank die wel vrucht draagt snoeit hij bij, opdat hij meer vruchten draagt. Jullie zijn al rein door alles wat ik tegen jullie gezegd heb. Blijf in mij, dan blijf ik jullie. Een rank die niet aan de wijnstok blijft, kan uit zichzelf geen vrucht dragen. Zo kunnen jullie geen vrucht dragen als jullie niet in mij blijven. Ik ben de wijnstok en jullie zijn de ranken. Als iemand in mij blijft en ik in hem, zal hij veel vrucht dragen. Maar zonder mij kun je niets doen.’ Johannes 15:1-5 (NBV)

2.1.2 Rentmeesterschap in de Bijbel

Rentmeesterschap staat voor de mens die het beheer heeft over wat God heeft geschapen. De mens legt rekenschap af aan de Heer en handelt overeenkomstig Zijn wil. Zo dient de mens God en ook zijn naaste omgeving. De mens mag wat God heeft geschapen gebruiken voor levensonderhoud of als hulpmiddel voor zijn arbeid. De mens verzorgt de dieren en planten met liefde. Het doel hiervan is God de eer brengen (Protestant, 2012). In de Bijbel zijn er verschillende Bijbelverzen waar het woord ‘rentmeester’ of ook wel beheerder in voorkomt. Dit is te lezen in Lucas 12 vers 42 en in 1 Petrus 4 vers 10.

‘De Heer antwoordde: ‘Wie is de betrouwbare en verstandige rentmeester die de heer zal aanstellen over zijn knechten om hun op tijd het eten te geven dat hun toekomt?’ Lucas 12:42 (NBV)

‘Laat ieder van u de gave die hij van God gekregen heeft, gebruiken om de anderen daarmee te helpen, zoals het goede beheerders van Gods veelsoortige gaven betaamt.’ 1 Petrus 4:10 (NBV)

In beide gevallen staat een rentmeester onder zijn heer, onder een eigenaar. De rentmeester staat in dienst van anderen, om hen te geven wat zij nodig hebben. Er zijn ook Bijbelverzen die verwijzen naar de oorsprong van dit rentmeesterschap. Dit is te lezen in Genesis 1 vers 28 en in Genesis 2 vers 15.

‘Hij zegende hen en zei tegen hen: ‘Wees vruchtbaar en word talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag: heers over de vissen van de zee, over de vogels van de hemel en over alle dieren die op de aarde rondkruipen.’ Genesis 1:28 (NBV)

‘God, de Heer, bracht de mens dus in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken.’ Genesis 2:15 (NBV)

De mens heeft de positie gekregen om te heersen over de dieren en om land te behouden én te bewerken. De vier Bijbelverzen bij elkaar laten zien dat de mens een bijzondere taak heeft gekregen. Een taak die ondergeschikt is aan God, maar boven dier en land staat. Een taak waarbij mensen anderen mogen helpen en waarbij zij middelen mogen inzetten om een goed rentmeester te zijn, zodat het de situatie altijd bevordert. Dat kan bijvoorbeeld worden gelezen in Mattheüs 25 vers 14 tot 27.

‘Of het zal zijn als met een man die op reis ging, zijn dienaren bij zich riep en het geld dat hij bezat aan hen in beheer gaf. Aan de een gaf hij vijf talent, aan een ander twee, en aan nog een ander één, ieder naar wat hij aankon. Toen vertrok hij. Meteen ging de mand die vijf talent ontvangen had op weg om er handel mee te drijven, en zo verdiende hij er vijf talent bij. Op dezelfde wijze verdiende de man die er twee had gekregen er twee bij. Degene die één talent ontvangen had, besloot het geld van zijn heer te verstoppen: hij begroef het. Na lange tijd keerde de heer van die dienaren terug en vroeg hun rekenschap. Degene die vijf talent ontvangen had, kwam naar hem te en overhandigde hem nog vijf talent erbij met de woorden: “Heer, u hebt mij vijf talent in beheer gegeven, alstublieft, ik heb er vijf talent bij verdiend.” Zijn heer zei tegen hem: “Voortreffelijk, je bent een goede en betrouwbare dienaar. Omdat je betrouwbaar bent gebleken in het beheer van een klein bedrag, zal ik je over veel meer aanstellen. Wees welkom bij het feestmaal van je heer”. Ook degene die twee talent ontvangen had, kwam naar hem toe en zei: “Heer, u hebt mij twee talent in beheer gegeven, alstublieft, ik heb er twee talent bij verdiend.” Zijn heer zei tegen hem: “Voortreffelijk, je bent een goede en betrouwbare dienaar. Omdat je betrouwbaar was in het beheer van een klein bedrag, zal ik je over veel meer aanstellen. Wees welkom bij het feestmaal van je heer.” Nu kwam ook degene die één talent ontvangen had naar hem toe, hij zei: “Heer ik wist van u dat u streng bent, dat u nooit waar u niet hebt gezaaid en oogst waar u niet hebt geplant, en uit angst besloot ik uw talent te begraven; alstublieft, hier hebt u het terug.” Zijn heer antwoordde hem: “Je bent een slechte, laffe dienaar. Je wist dus dat ik nooit waar ik niet heb gezaaid en oogst waar ik niet heb geplant? Had mijn geld dan bij de bank in bewaring gegeven, dan zou ik bij terugkomst mijn kapitaal met rente hebben terugontvangen.’ Mattheüs 25:14-27 (NBV)

2.2 Rentmeesterschap in de landbouw in 2019

Rentmeesterschap is een begrip dat zowel in natuuraspect als in financieel aspect te definiëren valt. In het financiële aspect wordt het vooral beleefd als het voeren van het financiële en zakelijke beheer over ontroerende goederen van iemand anders (Woorden, z.d.). In het natuurlijke aspect komt het voor als het omgaan met het bezit en de schepping als iets waar de mens zelf geen eigenaar van is, maar God. De mens mag het namens God beheren. De schepping heeft een eigen waarde, maar is wel ondergeschikt aan de mens (Van den Berg, 1998, p. 26). Wat de mens toevertrouwd heeft gekregen, het beheer, moet hij in goede staat houden en tot zijn recht laten komen. De rentmeester, die zichzelf niet als producent ziet, ziet het als zijn taak om zo met de natuur om te gaan dat ze gezond blijft, dat ze sterk blijft en voor de mensen een bron van kracht en gezondheid wordt (Grün, 2010, pp. 123-124). Uit literatuuronderzoek blijkt dat rentmeesterschap wordt bepaald door twee hoofdkenmerken: een rentmeester heeft de plicht om te ‘conserveren’ en om te behouden (Page, 2016, p. 157).

In zowel natuur- als financieel aspect gaat het dus om het in beheer hebben van andermans eigendom. Veelal wordt rentmeesterschap in een landbouwkader geschetst. Het is ook een meer dan bekend begrip in de landbouw. Een aantal citaten laten zien dat rentmeesterschap gedragen wordt in de landbouw.

Alfred Jansen, portefeuillehouder Veiligheid & Pacht, van Land en Tuinbouw Organisatie (LTO) (Hoeksma, 2017) – “We moeten met rentmeesterschap de landbouwgrond in Nederland vruchtbaar houden voor de toekomst. Daar hebben zowel de pachters als de verpachters belang bij.”

Jan Overeem, voorzitter van Contact Christen Agrariërs (CCA) (Van Cooten, 2016) – “We zien onszelf als rentmeesters van de schepping en proberen ons bedrijf en onze bedrijfsvoering in te richten zoals onze Schepper het heeft bedoeld.”

Hermen de Graaf van CDA (De Graaf, 2012) – “Rentmeesterschap gaat verder dan ‘zorg voor natuur en cultuur’, want een rentmeester legt rekenschap af over wat hij in beheer heeft gekregen... en meer. Niet voor niets werden de slaven, die het in bewaring gekregen talent van hun meester vermeerderen, beloond. Maar de slaaf, die er niets mee deed, werd weggestuurd. Wat je meekrijgt, daar moet je meer van maken – en dat mag beslist niet ten koste gaan van natuur, milieu, van de schepping van Moeder Aarde. Want die hebben we geleend van onze kinderen en kleinkinderen.”

Rentmeesterschap in de landbouw zal zich laten zien als directe handelingen die invloed hebben op de bedrijfsactiviteit. Rentmeester zijn betekent voor veel boeren dat de grond die zij hebben bewerkt in goede conditie doorgegeven zal worden aan de volgende generatie. Door de voormalige bond NCB (nu ZLTO) wordt dit onderstreept als het streven naar een veilige, duurzame en concurrerende landbouw. Een rentmeesterschap over bodem, water en lucht is niet alleen afhankelijk vanuit behoeftes van de samenleving en haar invloed, maar biedt ook een zekerheid voor de continuïteit van land- en tuinbouw (Bastiaansen, 1996, p. 33). Een boer die christen is zal rentmeesterschap in zijn bedrijfsactiviteiten toepassen vanuit Bijbels perspectief. Het Bijbels perspectief dat normen en waarden biedt, zal het belang van de juiste zorg voor dier en land voorop hebben staan. Rentmeesterschap heeft voor de boer drie criteria: zorg voor de schepping, recht doen aan de dieren en naastenliefde. De wijze van grondgebruik en het gebruik en toepassing van meststoffen en bestrijdingsmiddelen laat de zorg voor de schepping zien. Een verantwoorde huisvesting en veevoeding wordt gezien als recht doen aan dieren. Het is daarnaast ook een uiting van respect voor de eigenwaarde van deze schepselen. Het leveren van gezond voedsel en het belang van omzien naar de Derde Wereld en denken aan toekomstige generaties past bij naastenliefde (Van den Berg, 1998, pp. 84-85).

De boer heeft rentmeesterschap over de natuurlijke hulpbronnen in handen gekregen en in dat opzicht heeft hij ook verantwoordelijkheid naar de gemeenschap die om hem heen staat en gebruikmaakt van deze natuurlijke hulpbronnen. Burgers vinden dat de boer intrinsiek gemotiveerd moeten zijn voor de zorg van welzijn voor het milieu. De belangen van de gemeenschap voor de natuurlijke bronnen moeten worden gerespecteerd door de boer en op deze manier kan de boer de gemeenschap ook beschermen. Zo heeft ook de volgende generatie baat bij de taken van de boer.

De taak om natuurlijke hulpbronnen te behouden maar ze ook te beschermen tegen schade zorgen ervoor dat het nageslacht profijt blijft hebben van de hulpbronnen (Williams & Martin, 2011, pp. 23-24).

2.2.1 Rentmeesterschap in actualiteit

De inhoud van rentmeesterschap in de landbouw is terug te zien in actuele ontwikkelingen. Allereerst, de actualiteit omtrent bodemvruchtbaarheid. Een goede bodem, een die vol zit met goede voedingsstoffen en die een goede structuur heeft, bevat ook een goed bodemleven. En een goed bodemleven is een van de aandachtspunten van rentmeesterschap, het is de zorg dragen voor het land. Vruchtwisseling is een passende beslissing voor het behouden van een goede bodem, dit zorgt er namelijk voor dat de grond niet wordt uitgeput. Terug in de tijd was akkerrust, ofwel de braakregeling, meer bekend, een periode waarin de grond weer volledig op krachten kon komen. Deze zogeheten rustregeling wordt ook vermeld in de Bijbel, in het eerdergenoemde sabbatsjaar waarvan de regeling te lezen is in Leviticus 25. Op korte termijn lijkt kunstmest een geschikte oplossing om de grond te bewerken zonder vruchtwisseling of akkerrust, echter zal dit op lange termijn slechter vrucht voortbrengen (Grün, 2010, p. 131).

Een tweede actualiteit is de ontwikkeling van kennis bij consumenten. Consumenten interesseren zich steeds meer voor de oorsprong van een gekocht product. Hieruit ontstaat de boer-burgerverbinding. Consumenten zijn achter de schermen gaan kijken bij de procedures en interesseren zich zo in vervuiling, dierenleed, natuurgebruik en veiligheid van het product. Een aantal consumenten kiest ervoor om meer te gaan betalen voor een eerlijk en puur product. Consumenten beginnen zich meer te realiseren dat hun aankoop ook een verschil kan maken en hierin verantwoordelijkheid gevraagd wordt. Consumenten willen bijvoorbeeld een verschil maken door meer te gaan handelen vanuit het principe dat de volgende generatie ook nog moet kunnen leven van wat deze aarde te bieden heeft.

De derde actuele ontwikkeling is gerelateerd aan voorafgaande ontwikkeling. Deze ontwikkeling houdt in dat er keurmerken worden ingezet om de consument verheldering te brengen in hun aankoop enerzijds en voor boeren om zich positief te kunnen onderscheiden anderzijds. Zo is er het bekende keurmerk Fairtrade om internationaal eerlijk te handelen aan te duiden en het keurmerk Weerribben Zuivel om te onderscheiden doormiddel van biologische zuivel.

De vierde actuele ontwikkeling heeft te maken met de voorlaatste ontwikkeling. Producten die bij willen dragen aan een betere wereld hanteren vaak een bewuste procedure. Over het algemeen worden deze procedures vaak geschaard onder het begrip duurzaamheid. Duurzame zuivelcoöperaties zoals Weerribben Zuivel zijn bezig om te denken aan natuurbehoud, door zich bijvoorbeeld in te zetten voor de bescherming van weidevogels. Akkerbouwbedrijven handelen duurzaam als zij verantwoord omgaan met gewasbeschermingsmiddelen, zo maken ze zich sterk voor een zuiver product. Er zijn op deze manier veel duurzaamheidsinitiatieven en -campagnes en bedrijfssystemen tot stand gekomen. Het dringt ook door tot de overheid. Landbouwminister Carola Schouten spreekt vaak over duurzaamheid en heeft het dan bijvoorbeeld over kringlooplandbouw.

De verantwoordelijkheid van rentmeesterschap ontbreekt in de moderne landbouwproductiesystemen (Williams & Martin, 2011, p. 30). Er zijn persoonlijke belemmeringen waardoor goed rentmeesterschap niet uitgevoerd kan worden. Deze persoonlijke belemmeringen zijn voor de consument anders dan voor de boer. Voor de consument speelt bijvoorbeeld kwaliteit voor de laagste prijs een grote rol. Een voorbeeld daarvan is dat er een biologisch product wordt aangeboden die aan de voorwaarde van nauwelijks gebruik van gewasbeschermingsmiddelen voldoet, maar daardoor niet meer het homogene product is dat de consument graag wil zien. Een persoonlijke belemmering voor de boer kan zijn dat efficiëntie vaak de boventoon voert. De nieuwste technieken moeten worden ingezet en de kostprijs moet zo optimaal mogelijk zijn, zo wil de boer alle variabelen in de hand hebben. Op deze manier wordt een heersershouding gecreëerd, in plaats van een beheerdershouding. Economisch eigenbelang is een belemmering die de consument en de boer samen delen, het economisch belang weegt in veel gevallen vaak net zwaarder dan andere belangen. Daarmee wordt ook een kenmerk geschetst van individualisering (Van den Berg, 1998, p.23).

2.3 Grondgebonden boerenbedrijven: hun geschiedenis en de biodiversiteit

De landbouw kent een diversiteit aan vormen. Zo laat de agrarische sector zich kennen in akker-, bos- en tuinbouw, veeteelt, jacht, visserij en delfstoffenwinning. Akkerbouw en veeteelt zijn twee vormen van landbouw waarbij grond erg belangrijk is, dat noemt men ook wel de grondgebonden landbouw. De akkerbouw is afhankelijk van bewerking van grond voor het verkrijgen van grondstoffen. Veeteelt is naast het afhankelijk zijn van grondstoffen ook afhankelijk van de weidegrond zelf, omdat de dieren daar gebruik van maken. Wat akkerbouw en veeteelt leveren aan de secundaire sector zijn vlees, melk en gewassen. Door de secundaire sector wordt dit als voedsel klaargemaakt voor verkoop in Nederland en voor export.

2.3.1 Ontwikkeling grondgebonden boeren na Tweede Wereldoorlog

Nederland kent een behoorlijke ontwikkeling als het gaat om grondgebonden boeren. In 1950 telde Nederland circa 10 miljoen inwoners. De agrarische sector begon rond die tijd aan een enorme groeispurt. In 1950 waren er 410.000 agrarische bedrijven, welke vooral kleinschalige familiebedrijven waren (CBS, 2017). Er was genoeg ruimte voor de boer. Het agrarisch gezinsbedrijf haalde het inkomen volledig uit de boerderij en was volkomen afhankelijk van hun grond. De moderne term boer-burgerverbinding was in die tijd vanzelfsprekend, iedereen had wel een kennis of familie die in de landbouw werkzaam was. Na de Tweede Wereldoorlog schreeuwde de samenleving om vooruitgang. Met de start van modernisering werd er een grotere opbrengst per hectare binnengehaald, waardoor Nederland door haar zelfvoorziening ook kon gaan exporteren. De overheid stond achter export en daardoor ontstond de groeiende productiviteit van grond, arbeid en kapitaal (Duffhues, 2010, pp. 169-172). Het leidde tot centralisering en nieuwe technische mogelijkheden. De boer begon een specialisatie, zoals veeteelt, te kiezen en door vergroting hierin waren het gevolg ook hogere investeringen, de wet- en regelgeving zat de boer hierin mee. Als gevolg van productieoverschot volgde in 1984 een prijsdaling voor melk en gewas, een opruiming van de veestapel en zo ook mindere kwaliteit van het vlees. Er kwam milieuwetgeving tot stand, wat inhield dat de mestnormen en de interim-wet (beperking van bedrijfsuitbreiding) werden ingezet. De boer werd langzaam een 'agrarisch ondernemer' (Bastiaansen, 1996, pp. 13-23).

De toename van inwoners in Nederland en de verstedelijking die als gevolg van welvaart optrad, veroorzaakte wat meer afstand tussen de burger en de agrarische ondernemer.

In de laatste jaren heeft de boer zich steeds meer toegelegd op intensieve en/of grootschalige landbouw. Intensieve landbouw kenmerkt zich door efficiëntie en schaalvergroting. Intensieve landbouw is voordelig, omdat met hetzelfde oppervlak meer bereikt kan worden, er hoeft dus niet noodzakelijk uitbreiding van grond plaats te vinden. Dit is nodig, want in 2018 kent Nederland ruim 7 miljoen inwoners meer dan in 1950 (Wikipedia, z.d.). Verhoging van de productiviteit biedt de enige uitkomst, als de grond voor steeds meer andere doeleinden zoals nieuwbouw of natuurontwikkeling wordt gebruikt en daarmee ook de grondprijs stijgt. Verhoging van de productie per hectare kan worden gerealiseerd door betere plantenrassen, productievere dieren en door intensivering van de productie met behulp van krachtvoeder en chemicaliën (Van den Berg, 1998, pp. 44-45). Als gekeken wordt naar de stijging van melkproductie, is te zien dat rond het jaar 1940 de melkproductie per koe rond de 3500 kilo lag en na 2015 dit omhoog is gegaan naar minstens 8000 kilo melk per koe (CBS, 2015). Ook in de suikerbietenproductie is er enorme stijging. In 1950 was deze productie 2,7 miljard kilo en na 2015 is dit gegroeid naar 4,9 miljard kilo (CBS, 2017).

2.3.2 Biodiversiteit bij grondgebonden boeren

Biodiversiteit is een geheel van natuurlijke diversiteit dat zich uit in planten, dieren, micro-organismen en systemen. De verschillen in soorten houden de natuur in balans. Dit is nodig voor een gezond ecosysteem. Met het bestaan van biodiversiteit is de mens in staat om voedsel te genereren, bouw materiaal en brandstof (hout) te geven, grondstoffen voor kleding te geven (katoen) en medicijnen te ontwikkelen. Sinds 1900 zijn er minstens 614 diersoorten verdwenen uit Nederland. Bekende diersoorten, zoals paling, maar ook onbekende zoals reptielen en paddenstoelen. Vogels die op Nederlandse bodem niet meer kunnen aarden trekken weg. Door natuurbescherming zijn er soorten die terugkomen, zoals de aalscholver of de bever. Ook boeren houden hier rekening mee en houden de akkerranden in de gaten. Het ontbreken van sommige planten en dieren in het ecosysteem veroorzaakt een gat dat niet opgevuld kan worden, want elke plant of dier heeft zijn functie met een belang voor de aarde (Biodiversiteit, z.d.).

In de landbouw is aandacht voor biodiversiteit in ontwikkeling gekomen met de opstart van natuurinclusieve landbouw. Deze duurzame landbouw kijkt naast productiviteit ook om naar niet-productieve plantaardige en dierlijke productie. Deze soorten worden namelijk vaak uit het bedrijfsproces gehaald door middel van grondbewerkingen, meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen, maar dit gaat ten koste van andere planten en dieren op het bedrijf en in het naastgelegen gebied. Schaalvergroting heeft er ook toe geleid dat biodiversiteit ook minder gemakkelijk tot stand komt, omdat verplaatsing meer verhinderd wordt.

Natuurinclusieve landbouw heeft betrekking op een kruidenrijk grasland en bodemvruchtbaarheid die weidevogels aantrekt en het bodemleven bevordert. Dit kan worden bewerkstelligd door het gebruik van organische mest, het maaitijdstip en de maaimethode. Het kruidenrijk grasland is ook bevorderend voor de gezondheid van de koe en heeft weinig effect op de melkproductie.

Natuurinclusieve landbouw heeft ook betrekking op veilig grond- en oppervlaktewater dat veilig drinkwater geeft. Door veilig en verminderd gebruik van gewasbeschermingsmiddelen wordt dit bereikt. Het verminderen van gewasbeschermingsmiddelen, het gebruik van compost en het toenemen van bloemrijke akkerranden zorgen voor natuurlijke bescherming van gewassen (Sanders & Westerink, 2015, pp. 11-18).

Samenvatting

Nederland is in vroegere tijden meer religieus geweest dan vandaag de dag. Religie heeft invloed op de dagelijkse handelingen, zo ook in de landbouw. In de tijd van de Bijbel had iedereen te maken met landbouw, daarom zijn er ook veel Bijbelteksten die gaan over landbouw. De landbouwer wordt in de Bijbel ook wel rentmeester genoemd. Een rentmeester is niet de eigenaar, maar beheerder, en legt rekenschap af aan de eigenaar. Een rentmeester heeft de zorg voor dier en land als taak. Het is de bedoeling dat een rentmeester deze behoudt en bewerkt, zodat het bezit met meer waarde kan worden doorgegeven aan de volgende generatie. Rentmeesterschap uit zich in directe handelingen, die worden vormgegeven in normen en waarden, ofwel het gedrag. De handelingen voor bodemvruchtbaarheid is hierbij een voorbeeld. Daarnaast hebben consumenten ook rekenschap af te leggen, omdat zij verantwoordelijk zijn in hun aankoop. Voor zowel de boer als consumenten belemmert economisch eigenbelang soms het handelen vanuit rentmeesterschap. Na de Tweede Wereldoorlog is er door modernisering een kleiner aantal landbouwbedrijven, daarnaast nam de intensivering toe. Dit heeft voor grondgebonden boeren ook gevolgen voor de biodiversiteit. Voor het behoud van biodiversiteit wordt nu gestreefd naar natuurinclusieve landbouw.

H3 DUURZAAMHEID, DE 3 P'S EN DE 3 L'S

Om eerder genoemde reden dat duurzaamheid een containerbegrip is, zal worden toegelicht welke aspecten bij duurzaamheid horen en hoe duurzaamheid zich in de landbouw laat zien. De 3 P's vormen een belangrijk aspect in duurzaamheid en de betekenis ervan zal daarom ook worden uitgewerkt. Evenals de 3 P's, People, Planet en Profit, zijn de 3 L's, Levensbehoefte, Leefomgeving en Levensdoel, een ontwikkeling van waarden. Ook deze zullen worden uitgewerkt.

3.1 Duurzaamheid in de landbouw in 2019

Volgens de World Commission on Environment and Development van de Verenigde Naties in het rapport "Our common future" is de definitie van duurzame ontwikkeling: "de ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van de toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen" (Platform Duurzaamheid, z.d.). Het duurzame gedeelte van deze definitie is het niet tekortdoen aan de volgende generatie. Naast denken aan de volgende generatie is duurzame ontwikkeling ook te vinden in de verdeling van welvaart over de wereld. Vaak wordt duurzaamheid in een driedeling geplaatst om het geheel te kunnen vormgeven. Deze driedeling bestaat uit People, Planet en Profit. De soorten duurzame ontwikkelingen kunnen worden vormgegeven in top-down situaties, waarbij bijvoorbeeld landen en regeringen duurzaamheidsakkoorden opstellen en bottom-up situaties, waarbij individuele mensen zich inzetten voor duurzaamheid (Roorda, 2015, pp. 12-13).

Duurzaamheid in de landbouw moet vanuit een proces worden bekeken. Elke schakel in een proces draagt bij aan de mate waarin de uitkomst duurzaam is of niet. Kortgezegd is de eerste schakel die van de boer en zijn inkoper, waarmee de schakel overgaat in productie en eindigt als schakel van de weg naar consumptie, zoals de retail. Duurzaamheid moet naast de toepassing in de voedselverwerkende bedrijven, bij de inputproducenten en in de retail ook toegeschreven worden aan consumenten. Het zijn consumenten die besluiten een bewust duurzaam product te kopen. Zij vormen een belangrijke schakel in duurzame transitie. Met hun aankoop zeggen ze dat er vraag is naar duurzaamheid. In de voedselketen zijn boeren vaak de zwakkere schakel, wat ook logisch is, omdat op dat bedrijfsniveau milieuproblemen plaatsvinden. De boeren zijn, ondanks hun zwakte, daarmee net zo verantwoordelijk als andere schakels in de keten voor bijvoorbeeld vervuiling (Fresco & Poppe, 2016, pp. 8-12). Een verandering naar duurzame landbouw is daarom een proces van verandering waarbij de landbouw structureel van karakter verandert. Het is een resultaat van ontwikkelingen op verschillende vlakken, zoals cultuur, technologie, management en gedrag. Een verandering kost daarom ook veel tijd en samenwerking en vraagt om integrale vernieuwingen (Oenema, 2003, p. 10).

Een woord dat sterk verbonden is met duurzaamheid is innovatie. Innovatie kan een bijdrage leveren door verbetering van oude situaties in duurzaamheidsvraagstukken. Een voorbeeld is lager energieverbruik en verhoogd dierenwelzijn (Boone, Dolman, Jukema, Van Kernebeek & Van der Knijff, 2012, p. 48). Niet iedereen heeft hetzelfde referentiekader als het gaat om duurzaamheidsinitiatieven.

Waar sommigen duurzaamheid zien in varkensflats, verafschuwen anderen dat vanwege een idyllisch beeld van het 'plattelandsleven' (Oenema, 2003, p. 12). Er zijn veel invalshoeken van duurzaamheid en duurzaamheid is daarom ook een veelbesproken onderwerp met veel mogelijke manieren in de toepassing.

3.1.1 Richtingen van duurzaamheid

Er zijn kortgezegd vijf grote uitdagingen die er toe doen voor duurzame ontwikkeling. Deze uitdagingen zijn onder te verdelen in gezonde en veilige voedsel- en voedingssystemen, beperking van klimaatverandering, behoud van biodiversiteit en milieu, ongelijkheid aanpakken en creëren van een bio-based industrie (Fresco & Poppe, 2016, p. 12). Richtingen voor een duurzame toekomst in landbouw bevinden zich in verschillende aanpakken.

Eén van de aanpakken is de biologische landbouw. De biologische landbouw kenmerkt zich door de ontwikkeling in gezondheid (gezonde gewassen geven gezonde mensen), ecologie (natuurlijke kringloop), billijkheid (waarden als gelijkheid, rechtvaardigheid en rentmeesterschap) en zorg (efficiëntie en productie mogen niet ten koste gaan van gezondheid). Biologische landbouw kan een toepassing van dierenwelzijn zijn, door bijvoorbeeld een familiekudde te creëren. Een ander voorbeeld is de verlaging van (preventief) antibioticagebruik en juist het stimuleren van gebruik van natuurlijke omstandigheden voor de koe. Nog een voorbeeld is biologische veredeling bij commerciële veredelingsbedrijven. Biologische landbouw is vaak een op waarden gedreven keuze (Koopmans, Van Veluwe & Wijnands, 2011, pp. 17-18).

Nog een aanpak is die van de technisch duurzame ontwikkeling. Met de groeiende wereldbevolking stijgt naast de behoefte voor biomassa, voor voedsel en veevoer, ook de behoefte aan biomassa voor onder andere energie (zoals warmte en brandstof), hout, medicijnen en chemicaliën. Door middel van technische aanpassingen kan er efficiënter gebruik worden gemaakt van energiegewassen. Biotechnologie helpt bedrijven om gewassen te ontwikkelen met een hogere productie per hectare, bijvoorbeeld de efficiëntieverhoging van de fotosynthese. Een ander voorbeeld is genetisch gemodificeerde gewassen. Echter, moet er wel gedacht worden aan ecologisch negatieve consequenties. Nog een voorbeeld is bioraffinage, waarbij de reststromen van een plant worden gebruikt voor omzetting tot bijvoorbeeld biobrandstoffen (Van Diepen, Bolck, Koning, Löffler & Sanders, 2009, pp. 21-24).

Een andere aanpak betreft maatregelen voor het klimaat. Door klimaatverandering blijft de natuur kwetsbaar voor de gevolgen. De natuur heeft een groot adaptief vermogen, het ecosysteem blijft zich ondanks verstoringen aanpassen en functioneert op die manier. Met maatregelen kan dit in goede banen worden geleid. Natuurnetwerk Nederland, voorheen Ecologisch Hoofd Structuur, is een voorbeeld van zo'n maatregel. Het netwerk bestaat uit natuurontwikkelingsgebieden. Met maatregelen wordt gestreefd naar gebiedsvergroting en zo het behoud van biodiversiteit en het tegengaan van zaken zoals vermessing en verdroging wanneer weersextremen plaatsvinden. Duurzaam ingerichte zones kunnen samengaan met agrarische productie (Vonk, Vos & Van der Hoek, 2010, pp. 16-17).

3.2 De 3 P's: People, Planet en Profit & Pleasure

Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) is een duurzaamheidsbegrip dat zich laat uitwerken in de drie dimensies People, Planet en Profit. Deze 3 P's worden ook wel vertaald naar sociale-culturele, ecologische en economische elementen. Deze elementen moeten in evenwicht balanceren (Oenema, 2003, p. 9). De 3 P's, of ook wel triple bottom line (TBL) genoemd, komen vaak voor in de bedrijfssferen. De TBL geeft de essentie van duurzaamheid weer door het meten van de impact van de activiteiten van een organisatie op de wereld met inbegrip van zowel de winstgevendheid als de aandeelhouderswaarde en het sociaal, menselijk en ecologisch kapitaal (Slaper & Hall, 2011, p. 1). Het gaat er dan om dat een bedrijf duurzaamheid in het hart van het bedrijf plaatst en ervoor zorgt dat van daaruit een strategie groeit. Het werken vanuit de 3 P's betekent niet dat een organisatie geen winstgevende groei mag realiseren. Dat mag, zolang het bedrijfsproces maar een positieve impact heeft op mens en milieu. Zo wordt het bedrijf minder genotzuchtig, maar is de kern het in staat stellen om mensen een beter leven te laten leiden (Fisk, 2010, p. 3). De boer realiseert zich ook steeds meer dat de 3 P's zijn levensstijl moeten binnendringen waarbij het bedrijf, het gezin en de gemeenschap zich verenigen in een lange termijnvisie om juiste beslissingen te maken (Williams & Martin, 2011, p. 20). Pleasure, een toegevoegde P, is waar People, Planet en Profit samen komen om plezier te beleven aan het duurzaamheidshandelen.

3.2.1 People

People staat voor mensen, het sociale aspect. People zorgt ervoor dat dat wat mensen ondernemen in goede banen wordt geleid. Het omvat onderwijs, rechtvaardigheid, toegang tot sociale hulpbronnen, gezondheid en welzijn, kwaliteit van leven en sociaal kapitaal. Dit kan bijvoorbeeld worden gemeten aan de hand van armoede, het huishoudinkomen, de werkloosheid en het netjes omgaan met medewerkers (Slaper & Hall, 2011, p. 5). In de landbouw kan People zich uiten in de aanwezigheid van opvolging en daarmee samenhangend het scholingsniveau (PBL, z.d.). Ook voedselveiligheid is een gedragen statement in People. De consumptie betreft natuurlijk de hele maatschappij. Een ander aspect in People is dan ook hoe de maatschappij de landbouw ziet. Het imago en maatschappelijk draagvlak van de landbouw hangen af van mensen. Een voorbeeld is dierenwelzijn, wat hoog op de agenda staat bij zowel de overheid, de burger als de boer zelf (Boone & Dolman, 2010, p. 98).

3.2.2 Planet

Planet staat voor de planeet en daarmee het milieu. Het correct handelen met Planet zorgt voor een goede leefomgeving, deze is belangrijk. Het gaat dan bijvoorbeeld over lucht- en waterkwaliteit, energieverbruik, natuurlijke hulpbronnen, vast en giftig afval en landgebruik/landbedekking. In de landbouw kan Planet zich vormgeven als projecten die zijn gericht op het ondersteunen, regenereren en behouden van de ecosystemen van de aarde (Slaper & Hall, 2011, p. 7). Specifieke voorbeelden zijn het verbeteren van de bodemkwaliteit, het opwekken van groene energie, de reductie van methaanuitstoot, werken aan de biodiversiteit en de weidegang en het verbeteren van de CO₂-footprint (De Snoo, 2017).

3.2.3 Profit

Profit staat voor winstgevendheid. Prosperity, wat staat voor welvaart, wordt ook wel eens gebruikt als vervanging voor Profit, omdat bij welvaart wat meer de nadruk ligt op de economische belangen van individuele mensen (Roorda, 2015, p. 33), de maatschappelijke winst. Economische handelingen worden verricht in het omgaan met inkomsten of uitgaven, belastingen, factoren voor bedrijfsklimaat, werkgelegenheid en diversiteit in bedrijven (Slaper & Hall, 2011, p. 5). Waar het om gaat is dat economische prestaties die op zichzelf staan alleen uitdraaien op winstoptimalisatie, terwijl economische prestaties in balans worden getrokken als er samenhang is met milieu- en sociale aspecten. Zo hoeven milieu- en sociale aspecten niet aan economische prestaties onderdoor gaan (Van Mierlo, 2011). In de landbouw kan Profit zich laten zien als onderzoek naar nieuwe economische modellen die duurzame voeding en landbouw ondersteunen. De omgeving zal zich bewust worden van de waarde van deze ontwikkeling, te vinden in bijvoorbeeld biologische landbouw (Slaper & Hall, 2011, p. 7). De samenhang van Profit met Planet zit in het verwaarden van de activiteiten van Planet. Het opwekken van groene energie bijvoorbeeld, moet een activiteit zijn waarbij naast Planet ook Profit een voordeel kan behalen (De Snoo, 2017). Dat wil zeggen dat de agrarische ondernemer voldoende inkomen krijgt.

3.2.4 Pleasure

Als de 3 P's in evenwicht zijn levert dit plezier in Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen. Dat is wanneer de vierde P van Pleasure verschijnt. Pleasure kan ook in het kader van consumentenbelang worden bekeken. Volgens consumenten mag er best duurzaam geproduceerd of gehandeld worden, zolang de uitkomst niet ten koste gaat van de comfort en de kwaliteit. Een biologisch product moet bijvoorbeeld net zo goed zijn als een 'onverantwoord' product (Simoens, 2016). Profit kan op korte termijn zonder Pleasure. Maar op lange termijn komt naar voren dat Pleasure juist Profit diepte geeft in integriteit, gemeenschap, loyaliteit en bijdrage aan de samenleving. Geld geeft het meeste voldoening als er iets goeds mee gedaan wordt (Bampffield, 2014, p. 169-170).

3.3 De 3 L's: Levensbehoefte, Leefomgeving en Levensdoel

Vanuit een heel ander perspectief bekeken is er ook een model dat beschreven wordt als 3 L's. Dit model komt uit de identiteit van Aeres Hogeschool Dronten. Deze beschouwt de 3 L's, Levensbehoefte, Leefomgeving en Levensdoel als de 'Economy of Life'. Het model draait om drie kwaliteiten die bepalend zijn voor de "economie van ons leven". Het gaat dan niet meer om alleen een duurzame voedselvoorziening, maar ook over de zingeving daarvan (AgriHolland, 2017). Er zou kunnen worden gezegd dat 3 P plus 3 L een intrinsiek verlangen naar duurzaamheid vertegenwoordigen.

De levenswaarde is langzaam verschoven van welvaart naar welzijn. De Economy of Life staat namelijk bekend als een op gezondheid gericht model. Het gaat om het vermogen van netwerken over zingeving. Een bijpassende slogan is: 'Geef jezelf, neem deel'. Economy of Life is een opvolging van de Economy of Technology, welke ging over de controle van informatie over systeemdenken. Dit was op een kwaliteit gericht model. Voor de Economy of Technology was er de Economy of Goods, waarbij het ging om de controle van de functie over wetenschappelijk management. Dit model was meer productiegericht (Aeres Hogeschool Dronten, 2017).

3.3.1 Levensbehoefte

De belangrijkste levensbehoefte is de lichamelijke behoefte. Voedselvoorziening is daarin essentieel. De landbouw staat aan de basis van de voedselvoorziening. Om die reden moeten producten veilig zijn en doet kwaliteit en continuïteit in het productieproces er toe (Silvis, 2004, p. 5). Het is streven naar een voedselvoorziening die duurzaam, gezond en eerlijk is. Een vergelijking kan worden gemaakt met People, één van de 3 P's. Zowel bij People als bij Levensbehoefte staat de mens centraal.

3.3.2 Leefomgeving

Het Planbureau voor de Leefomgeving geeft te lezen dat een leefomgeving zich bevindt in de aspecten natuur, milieu en ruimte (PBL, z.d.). Dit is een breed spectrum waarin veel onderwerpen relevant zijn. Dit is uiteenlopend van biodiversiteit, naar energieomzetting, naar een interculturele samenleving tot de mondiale maatschappij. Leefomgeving komt aardig overeen met Planet. Beiden delen het gemeenschappelijk belang voor de bescherming van natuur, milieu en ruimte.

3.3.3 Levensdoel

Voor velen staat zingeving gelijk aan het hebben van een levensdoel. Levensdoelen zijn de praktische vertalingen van zinragen. De vertalingen uit zich soms in één levensdoel die domineert boven de andere en soms bevinden meerdere levensdoelen op hetzelfde niveau. Daarbij komt dat het hebben van meerdere levensdoelen vaak een complexere structuur draagt dan het hebben van één levensdoel (Hijmans, 1994, p. 53). Het levensdoel gaat vaak over Bijbelse waarden, het samenzijn en de persoonlijke reflectie.

3.4 Hoofdvraag, deelvragen en doelstelling

Om te komen tot een concreet beeld voor de vormgeving van het afstudeerwerkstuk is een hoofdvraag geformuleerd. In de hoofdvraag wordt er met het woord 'verdieping' een intrinsieke waarde bedoeld. De deelvragen geven richting voor het antwoord dat zal worden gegeven op de hoofdvraag. De doelstelling is er om ondersteuning te bieden aan de hoofdvraag en deelvragen.

Hoofdvraag:

Hoe kan het Bijbels begrip rentmeesterschap christelijke boeren in de grondgebonden landbouw verdieping geven in het duurzaamheidshandelen?

Deelvragen:

1. Welke betekenis heeft het Bijbels begrip rentmeesterschap en wat is de relatie met grondgebonden landbouw?
2. Wat doen christelijke grondgebonden boeren al op het gebied van duurzaamheid?
3. Op welke wijze geven christelijke grondgebonden boeren richting aan het Bijbels begrip rentmeesterschap op hun bedrijf?
4. Hoe kunnen de 3 L's invulling geven aan het Bijbels begrip rentmeesterschap?

Doelstelling:

Het doel van het afstudeerwerkstuk is een verbinding te leggen tussen het Bijbels begrip rentmeesterschap en duurzaamheid voor christelijke grondgebonden boeren. Het streven is een zoektocht naar in welke mate rentmeesterschap verdieping geeft aan de boer om duurzaam te handelen op zijn bedrijf, anno 2019.

Samenvatting

Duurzaamheid wordt omschreven als het voorzien in behoeftes zonder de volgende generatie in gevaar te brengen. In de landbouw is verandering voor duurzaamheid een verandering die gepaard gaat met vele stappen, vanwege de lange keten die de landbouw kent. Duurzaamheidsinitiatieven hebben baat bij innovatie, omdat het kan helpen oude situaties te verbeteren. De uitdagingen vanuit duurzaamheid zijn opgedeeld in gezonde en veilige voedsel- en voedingssystemen, de beperking van klimaatverandering, het behoud van biodiversiteit en milieu, het aanpakken van ongelijkheid en het creëren van een bio-based industrie. De 3 P's helpen bij de uitwerking van duurzaamheid. In de landbouw is een voorbeeld van People de voedselveiligheid, van Planet de reductie van methaanuitstoot en van Profit het loon voor het duurzaamheidshandelen in People en Planet. Pleasure is een vierde P die plezier geeft in dit Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen. De 3 L's, een nieuw model, geeft inzicht in de intrinsieke motivatie van duurzaam handelen en verlegt de focus van welvaart naar welzijn. Levensbehoefte kan worden gezien in voedselvoorziening, Leefomgeving kan worden gezien in de biodiversiteit en Levensdoel kan worden gezien in de zingeving van het leven.

H4 AANPAK

Het onderzoek heeft zich gericht op de uitwerking van de hoofdvraag door middel van de deelvragen. Het gehele onderzoek is kwalitatief uitgevoerd. In dit hoofdstuk staat per deelvraag de bijbehorende aanpak beschreven.

Literatuuronderzoek

De deelvraag ‘Welke betekenis heeft het Bijbels begrip rentmeesterschap en wat is de relatie met grondgebonden landbouw?’ is door middel van literatuuronderzoek beantwoord. Er was al vooronderzoek gedaan naar rentmeesterschap en naar grondgebonden landbouw. In het afstudeerwerkstuk is nog meer verbinding gelegd tussen rentmeesterschap en de grondgebonden landbouw. Literatuur is opgezocht via wetenschappelijke databanken, zoals Google Scholar en ScienceDirect. Daarnaast zijn ook relevante rapporten en boeken gebruikt. De criteria voor het literatuuronderzoek is gebaseerd op relevantie voor meerdere aspecten in het onderwerp, bijvoorbeeld de combinatie rentmeesterschap-religie of rentmeesterschap-duurzaamheid. Wanneer er internationale literatuur is gebruikt, is er gekeken naar de relevantie voor de situatie in Nederland. Wanneer er literatuur omtrent de agrarische sector is gebruikt, is er gekeken naar de relevantie voor grondgebonden boeren. De meeste bronnen zijn betrouwbaar, omdat ze maximaal tien jaar oud zijn. Daarnaast zijn veel bronnen gebaseerd op onderzoeken en maakt hen zo ook betrouwbaar.

Interviews

Voor de deelvragen ‘Wat doen christelijke grondgebonden boeren al op het gebied van duurzaamheid?’ en ‘Op welke wijze geven christelijke grondgebonden boeren richting aan het Bijbels begrip rentmeesterschap op hun bedrijf?’ zijn interviews gehouden om tot een antwoord te komen. Hiervoor zijn willekeurig twaalf christelijke grondgebonden boeren gekozen, waarvan de ene helft bestond uit boeren van een melkveehouderij en de andere helft uit boeren van een akkerbouwbedrijf. De interviews zijn semigestructureerd afgelegd. Dit was in de eerste plaats om de boer het gevoel te geven dat de vrijheid er is om te zeggen wat zijn gedachtegangen zijn. Om die reden was de vragenlijst niet lang en bevatte de lijst veel open vragen. Deze vragenlijst is in het afstudeeronderzoek bijgevoegd in de bijlage met als titel ‘interviewstructuur’. Een andere reden voor de keuze van semigestructureerde interviews is om in de uitkomst van de gezamenlijke interviews te zien dat er een aantal gespreksonderwerpen uit gesprongen zijn. Van deze onderwerpen kon zo worden waargenomen dat meerdere boeren zich daarin interesseren. Deze ‘hot topics’ konden dan goed worden uitgelicht in het afstudeerwerkstuk en vormde de aanpak van de verwerking van de interviews. In het afstudeerwerkstuk wordt namelijk gebruik gemaakt van losse fragmenten van interviews. Om de ‘hot topics’ te vinden werden soortgelijke reacties van geïnterviewde boeren samengevoegd.

Er was één uitzondering op de christelijke grondgebonden boeren. Deze melkveehouder hield zijn vee binnen en is dus niet grondgebonden te noemen.

Interpretatie

Er was geen voorgeschreven methode van onderzoek voor de deelvraag 'Hoe kunnen de 3 L's invulling geven aan het Bijbels begrip rentmeesterschap?' Door vooronderzoek in combinatie met interpretatie van de interviewuitkomsten zijn er bevindingen gekomen. Het was het slotstuk voor de hoofdvraag die richting geeft aan verdieping, het waarom en hoe, in de bedrijfshandelingen van de boer.

H5 RESULTATEN

In dit hoofdstuk is antwoord gegeven op de deelvragen en uiteindelijk op de hoofdvraag. De resultaten hebben bij elke deelvraag een eigen perspectief, maar wegen allen even zwaar om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden. Een aantal geïnterviewde boeren hebben aangegeven dat zij hun naam liever niet getoond zien worden. Om die reden worden de geïnterviewde christelijke grondgebonden boeren in Afbeelding 1, met gebruik van de website HostingVergelijken, weergegeven met het type bedrijf en de aangestipte woonplaats.

Afbeelding 1. Overzichtskaat Nederland. Overgenomen van Zoeken op Provincie van HostingVergelijken, 2015 (<https://www.hostingvergelijken.eu/nieuws/nieuw-zoeken-op-provincie/>). Copyright 2011-2015, HostingVergelijken

5.1 Welke betekenis heeft het Bijbels begrip rentmeesterschap en wat is de relatie met grondgebonden landbouw?

Rentmeesterschap is het beheren van een goed wat geen eigendom van de mens is. Het Bijbelse rentmeesterschap legt zich er op toe dat God de eigenaar is van Zijn schepping en de mens de beheerder daarvan. Het Bijbelvers in 1 Petrus 4 vers 10 zegt dat iedereen de taak van beheerder heeft en dat in die taak verschillende gaven liggen.

‘Laat ieder van u de gave die hij van God gekregen heeft, gebruiken om de anderen daarmee te helpen, zoals het goede beheerders van Gods veelsoortige gaven betaamt.’ 1 Petrus 4:10 (NBV)

Elk persoon is geroepen om in zijn gave een goede beheerder te zijn. Een gave is een talent dat iemand na aan het hart ligt. Een gave kan zich ontwikkelen tot een beroep. Het boer zijn kan ook als een gave gezien worden. Er komt een groot stuk passie bij kijken.

Rentmeesterschap verbindt zich aan ieder persoon en ook zeker aan boeren. Wat nu in de volgende Bijbeltekst in Lucas 12 vers 42 sterk naar voren komt, is dat het rentmeesterschap slaat op voedselvoorziening.

‘De Heer antwoordde: ‘Wie is de betrouwbare en verstandige rentmeester die de heer zal aanstellen over zijn knechten om hun op tijd het eten te geven dat hun toekomt?’ Lucas 12:42 (NBV)

Wanneer vanuit Bijbels perspectief gekeken wordt naar het beheer dat in mensenhanden ligt, is dat de aarde in zijn geheel. De aarde bestaat, zonder alles wat de mens heeft gemaakt, maar enkel wat God heeft gemaakt, uit het heelal, de natuur en de mens. De verantwoordelijkheid voor Gods schepping ligt in hoge mate bij deze drie aspecten. Goed rentmeesterschap mag inhouden dat er goed gezorgd wordt voor het heelal, de natuur en de mens. Een alledaags voorbeeld waaruit blijkt dat hier ook daadwerkelijk mee om wordt gegaan, is het denken aan zaken die invloed hebben op de dampkring, zoals de CO₂ uitstoot.

Boeren hebben een belangrijke rol in de natuuraspecten van rentmeesterschap, want zij maken tastbare beslissingen die invloed hebben op de natuur. Een voorbeeld is de voedselproductie die goed bewaakt moet worden, omdat het anders ten koste kan gaan van de veiligheid en zo ook de gezondheid van de mens. Voedsel is de eerste levensbehoefte en in die zin is het belangrijk om daar goed rentmeester over te zijn. Als dit goed rentmeesterschap verloren gaat is het gevolg dat duizenden mensen de consequenties kunnen voelen. De boer heeft zich goed te verantwoorden met zijn beroep. Het zijn directe handelingen die moeten voldoen in 'goed rentmeesterschap'. De factoren zijn hier voornamelijk land en vee. Bij het land wordt er vaak gesproken over de bodemkwaliteit, bij het vee vaak over de gezondheid daarvan. Er kan gezien worden dat grondgebonden landbouw een groot facet van rentmeesterschap is.

Het aantal boerenbedrijven in 2018 bedroeg 53.906 (StatLine, 2019). Het aantal inwoners in Nederland in 2018 bedroeg 17.181.084 (StatLine, 2018). De verhouding van de boerenbedrijven op de bevolking is 0,31%. Daarvan de grondgebonden boerenbedrijven genomen, waarvan het aantal 47.689 is, bedraagt het aandeel enkel 0,28%. Het geeft aan dat er veel niet-boeren zijn. Zij weten weinig van het boerenbedrijf af. Deze onwetendheid bij burgers geeft de boeren ook een belangrijke taak, zij zijn met hun vak de enige zijn die kennis hebben van het boerenbestaan. En zij worden geacht deze kennis goed te kunnen en te moeten gebruiken om de voedselproductie in stand te houden en veilig te laten zijn.

Rentmeesterschap met een Bijbelse visie heeft niet zozeer te maken met het 'terug moeten naar vroeger', en dat alles op die manier gehandhaafd moet worden. Het gaat erom wat er op dit moment gedaan kan worden met de factoren die op dit moment spelen. De Bijbelse principes vormen voor het Bijbelse rentmeesterschap waarden waarop een bepaalde levensstijl gebaseerd kan zijn. De levensstijlen lopen nu zeer uiteen, omdat er ook meerdere wegen zijn die naar Rome leiden. Zo kiest de ene boer om biologisch te worden, de ander blijft gangbaar maar zou op het gebied van handelingen ook 'biologisch' kunnen zijn. Zo zijn er verschillende visies en aanpakken van rentmeesterschap in de grondgebonden landbouw.

Eigenlijk laat het omgaan met dieren en met de bodem in de Bijbel zien dat er een goed en fout is. Wat voorgeschreven staat in de Bijbel is de ideale wereld. Helaas, door de gebrokenheid in de wereld kan dit niet volledig hersteld worden op deze aarde. Toch vraagt God de mens wel om in ieder geval dit streven voor ogen te hebben. De Bijbels geïnspireerde visies op rentmeesterschap voor grondgebonden landbouw beslaan de gebieden van dier en bodem.

In de visie op rentmeesterschap op het gebied van dieren, zijn er twee concrete richtingen. Dat is enerzijds de dierenrechten en anderzijds de biodiversiteit.

Dierenrechten komt overeen met de gedachtegang dat een dier, naast een productiemiddel, ook een doel op zichzelf is voor God. Het blijft ondergeschikt aan de mens, maar het dier zelf mag ook rechten toegekend worden, omdat zij een intrinsieke waarde in Gods ogen heeft. Dierenrechten brengen bijvoorbeeld de regel voort dat dieren mee mogen delen in de oogst. Zo staat dit beschreven in 1 Korintiërs 9 vers 7 tot en met 10, welke terugverwijst naar Deuteronomium 25 vers 4.

‘Wie gaat er nu op eigen kosten in krijgsdienst? Wie plant er een wijngaard en eet niet van de vruchten? Of wie hoedt een kudde en drinkt niet van de melk? Dit is niet alleen een algemene waarheid, het staat ook in de wet, want in de wet van Mozes staat: ‘U mag een dorsend rund niet muilbanden’. Maar bekommert God zich dan om runderen? Of zegt Hij dit om ons? Om ons natuurlijk, want het is ook om ons dat er staat: ‘Een ploeger en een dorser werken beiden in de hoop op een aandeel in de oogst.’ 1 Korintiërs 9:7-10 (NBV)

Naast het toekennen van dit recht is er ook nog een beschermingsmaatregel. In Ezechiël 34 vers 2 tot en met 5 wordt laten zien dat dieren niet hoeven te lijden als dat voorkomen kan worden en dat er van hen geen misbruik gemaakt moet worden (als beeldspraak voor de leiders van Israël). Er moet over hen gewaakt worden ter bescherming (Graafland, Bouter, Harteman, & Vergunst, 2015, p. 108). Het betreft een rechtvaardige behandeling.

‘Dit zegt God, de Heer: Wee jullie, herders van Israël, want jullie hebben alleen jezelf geweid! Horen herders niet hun schapen te weiden? Jullie eten wel van hun kaas, jullie gebruiken hun wol voor je kleren en jullie slachten de vette dieren, maar de schapen weiden, dat doen jullie niet. Zwakke dieren hebben jullie niet laten aansterken, zieke dieren niet genezen, gewonde dieren niet verbonden, verjaagde dieren niet teruggehaald, verdwaalde dieren niet gezocht – jullie hebben de dieren hard en wreed behandeld. Zonder herder raakten ze verstrooid, en werden ze door wilde dieren verslonden.’ Ezechiël 34:2-5 (NBV)

De tweede concrete uitwerking van rentmeesterschap op het gebied van dieren is de instandhouding van de biodiversiteit. In de Bijbel kan worden gelezen dat God iedere soort heeft geschapen en dat aan iedere soort een taak is gegeven, welke vermenigvuldiging is. Dit mag niet verhinderd worden. Daarnaast heeft God ze naar Zijn aard gemaakt en heeft gezegd dat het goed was. Dit kan gelezen worden in Genesis 1 vers 24 en 25.

‘En God zei: Laat de aarde levende wezens naar hun soort voortbrengen: vee, kruipende dieren en wilde dieren van de aarde, naar zijn soort! En het was zo. En God maakte de wilde dieren van de aarde naar hun soort, het vee naar hun soort, en alle kruipende dieren van de aardbodem naar hun soort. En God zag dat het goed was.’ Genesis 1:24-25 (HSV)

In dit Bijbelvers kan gelezen worden dat God de soort maakt en dat het wellicht niet de bedoeling is dat mensen soorten maken. Gentechnologie is een toepassing waarbij mensen soms wel een soort willen maken, dat past niet in het Bijbels perspectief. Bij gentechnologie onder koeien wordt Crispr-Cas 9, een afweersysteem dat bacteriën gebruikt tegen virussen, gebruikt om een cel te kunnen knippen en plakken. Met andere woorden wil dit zeggen dat de genen van een kalf worden bepaald (Boerderij, 2017).

In Deuteronomium 22 vers 6 en 7 is te zien dat God een regeling heeft waarbij het nageslacht bij gebaat is. Namelijk dat een moederdier gehouden wordt, zodat zij opnieuw vrucht kan geven.

‘Als u onderweg toevallig een vogelnest vindt in een boom of op de grond, een nest waarin in een vogel op haar jongen of haar eieren zit, dan moet u het moederdier zelf ontzien als u het nest mocht uithalen.

De jongen mag u meenemen, maar de moeder moet u in elk geval laten gaan. U zult er wél bij varen, een lang leven zal u beschoren zijn.’ Deuteronomium 22:6-7 (NBV)

Wat uit eerdere en bovenstaande informatie kan worden opgevat is dat rentmeesterschap uitgevoerd op het gebied van dieren gaat om een soort op zichzelf maar daarnaast ook om het gehele ecosysteem. Er wordt nagedacht over de consequenties van een handeling en er zit achter elk bestaan van een dier een bedoeling. Op deze manier wordt er vormgegeven aan de instandhouding van de biodiversiteit (Graafland, Bouter, Harteman, & Vergunst, 2015, p. 163).

In de visie op rentmeesterschap op het gebied van bodem zijn er meerdere richtingen. Deze hebben met name betrekking op hetgeen de bodem voortbrengt en het waterbeheer.

De dingen die een bodem kan geven zijn grondstoffen op het gebied van energie, edelmetaal, delfstoffen en op agrarisch gebied (InfoNu, 2014). Er zijn visies op deze vier gebieden te onderscheiden. De grondstoffen op agrarisch gebied staan in directe link met dierlijke en menselijke consumptie. Wat de bodem voortbrengt op agrarisch gebied staat in directe link met dierlijke consumptie (voer) en de menselijke (voedsel), de eerste levensbehoefte. Het is daarom belangrijk dat er goed gewaakt wordt over de bodem van agrarisch gebied. Mede, omdat grondstoffen uit de bodem niet oneindig zijn.

Een eerste aanpak is het “voorraadbeheer”, het veilig stellen van de toevoer van grondstoffen. Dit gaat gepaard met het niet uitputten van de bodem, als wel het omgaan met beschadiging, verspilling en rechtvaardige verdeling. In de Bijbel is de omgang met de bodem op verschillende plaatsen te zien. In Exodus 23 vers 10 en 11 wordt een, eerder gelezen in Leviticus 23 vers 3 tot en met 7, maatregel aangehouden.

‘Zes jaar achtereen mag je je land inzaaien en de oogst binnenhalen. Maar het zevende jaar moet je het land braak laten liggen en het met rust laten, dan kunnen de armen onder jullie ervan eten; wat zij nog overlaten is voor de dieren van het veld. Met je wijngaard en je olijfgaard moet je hetzelfde doen.’ Exodus 23:10-11 (NBV)

Samen met de tekst uit Genesis 2 vers 15, waarin staat dat de mens de taak heeft om Gods tuin te bewaren en te bewerken, gaat bovenstaande tekst over de bodemvruchtbaarheid. Door de rust voor het land kan het land zich goed herstellen om na een jaar weer bewerkt te worden. En die bewerking gaat uit van voedselvoorziening voor mensen. De bewaring van de bodem gaat erover dat de bodem vruchtbaar zal blijven. Dat proces moet niet gestopt worden. Een voorbeeld van een handeling waarbij het proces wordt gestopt is het bewerken van het land zonder dat het bewaard wordt, het zogeheten rooibouw plegen. Hierbij wordt de landbouwgrond zodanig uitgeput dat het een lange tijd, of nooit meer, kan geven waarvoor het bedoeld is (Wilbrink, 2003, p.9)

Een wat kleiner onderwerp in visie op het gebied van bodem is het waterbeheer. De boer is ook waterbeheerder, in het landschap dat hij bezit. De boer kan in waterbeheer door middel van stuwen en sluizen het water reguleren, wanneer de grote rivieren het regenwater niet aankunnen. Ook kan de boer een stuk van zijn land beschikbaar stellen als waterreservoir, om het tijdelijk onder te laten lopen (Crommelin, 2016)

5.2 Wat doen christelijke grondgebonden boeren al op het gebied van duurzaamheid?

Om antwoord te kunnen geven op deze vraag zijn er interviews afgelegd. De twaalf christelijke grondgebonden boeren hebben een duidelijke mening over duurzaamheid. Voor elke boer geldt dat iedere duurzaamheidsvisie anders is. Sommigen kunnen grotendeels overeenkomen, anderen zijn weer totaal verschillend.

Daarom wordt allereerst gekeken hoe de geïnterviewde christelijke grondgebonden boeren duurzaamheid definiëren. Bij het duurzaam handelen wordt voornamelijk gedacht aan handelingen die van positieve invloed zijn op de volgende generatie. Duurzaam handelen kan betrekking hebben op meerdere vlakken die met elkaar in balans moeten zijn, zo wordt het financiële, maatschappelijke en het sociale vlak genoemd. Wat blijkt is dat duurzaam handelen een actie is waarbij het belang dat de maatschappij erbij heeft in behoorlijke mate meetelt. Toch blijft duurzaam handelen een actie waarbij het eigenbelang van de boer ook meegeteld moet worden, ongeveer de helft van de geïnterviewde boeren vindt dat er ook gedacht moet worden aan financiële aantrekkelijkheid. Duurzaam handelen is een item wat zich alleen maar blijft ontwikkelen, het is het continue verbeteren van processen. Toch wordt ook gesteld dat boeren altijd zijn blijven verbeteren, en altijd het zogeheten duurzaamheidsaspect in hun handelingen hebben meegenomen, alleen in deze decennia wordt het moderne woord 'duurzaam' er aan gegeven, aldus één van de geïnterviewde boeren.

Wat wel en niet onder 'duurzaam' valt, blijft soms een raadsel. Een boerin zegt dat er wel een algemene duurzaamheidsinstelling is maar verdere invulling wordt gevormd door het individu. Duurzaamheid uit zich in handelingen bij dieren en handelingen voor de bodem. Een duurzaamheidsbelang voor zowel dier als bodem is de kringlooeconomie.

Voor alle geïnterviewde melkveehouders is duurzaamheid bij dieren in het algemeen gericht op dierenwelzijn. De verdere invulling voor dierenwelzijn laat zich zien in acties zoals weidegang, een koe met een lang leven, de koeien kunnen onderscheiden en soms ook geen kunstmatige inseminatie. Twee boeren gebruiken middelen om het dierenwelzijn te meten, één maakt gebruik van het Koe-kompas en de ander van het keurmerk PlanetProof. Naast koeien spelen ook weidevogels een rol voor het bedrijf. Met behulp van het houden of het laten groeien van de biodiversiteit worden er weidevogels aangetrokken.

De algemene richtlijn voor de bodem is het behouden van bodemvruchtbaarheid. De invulling van de geïnterviewde boeren voor bodemvruchtbaarheid wordt vormgegeven door het weinige (of geen) gebruik van kunstmest, het onkruidbestrijdingsmiddel RoundUp en te zware machines. Daarnaast zijn er ook handelingen zoals het hebben van een rustgewas en een niet te zwaar bouwplan, het werken met een ecoploeg en het gebruik van driftarme doppen. Het verminderen van de CO₂ uitstoot is ook een taak die onder duurzaamheid valt.

Naast handelingen voor dier en bodem, zijn er ook handelingen met betrekking tot energie efficiëntie. Hierbij zijn besparing en opwekking van energie, zoals zonnepanelen, een veelgenoemd voorbeeld door wel twee derde van de geïnterviewde boeren. Zo is het ook belangrijk om te letten op (schaarse) bronnen, zoals gas en fosfaat. Naast deze handelingen is zuinig omgaan met gebruiksmiddelen ook een aspect, hierbij kan worden aan gedacht aan machines, het gebouw en vervoersbewegingen.

Wat belangrijk is bij al deze duurzaamheidshandelingen is het contact met andere partijen. Zowel de overheid als de burger spelen een grote rol voor het boerenbedrijf. Voor een aantal geïnterviewde boeren zorgt de zogeheten boer-burgerverbinding voor een belangrijk sociaal aspect, namelijk dat zowel boer als burger communiceren met elkaar in hun verschillende duurzaamheidsvisies.

Duurzaamheid is een vooruitstrevend begrip, en wordt gedragen door vele sectoren en partijen. De vraag naar duurzaamheid stijgt, toch is er veel kritiek te bezien vanuit de geïnterviewde boeren. Een al overheersende kritiek is de tegenstrijdigheid die duurzaamheid met zich meebrengt. De tegenstrijdigheid laat zich zien in vele 'duurzame' handelingen die niet-duurzame consequenties hebben. Hierbij wordt deels gewezen naar de wet- en regelgeving.

Een andere veelvoorkomende kritiek is de onwetendheid van burgers. Boeren stellen dat de meeste burgers, ook consumenten, voorstander zijn van duurzaamheid, maar dat in daden niet omarmen. Dit is onder andere te zien in koopgedrag, waar vaak de prijs boven de kwaliteit geprefereerd wordt. Daarnaast is het te zien in de toenemende afstand tussen boeren en burgers. De groeiende onwetendheid zorgt voor veel kritiek richting het boerenbedrijf.

5.3 Op welke wijze geven christelijke grondgebonden boeren richting aan het Bijbels begrip rentmeesterschap op hun bedrijf?

Eigenlijk alle geïnterviewde christelijke grondgebonden boeren omarmen rentmeesterschap als een Bijbels begrip. Wat is gebleken uit de interviews is dat rentmeesterschap zich vooral laat zien in de grondhouding vanuit de persoon naar het bedrijf toe en het begrip zo in mindere mate een specifieke invulling heeft. De grondhouding is het hebben van een relatie met God en van daaruit met een visie werken.

Twee derde van de geïnterviewde boeren geven aan dat rentmeesterschap het in beheer hebben van Gods schepping is. Als rentmeester heeft de mens de taak, zoals ook in Genesis 1 vers 28 staat beschreven, om de aarde goed te verzorgen. Deze zorgtaak is een bewustwording. De bewustwording dringt door in dat de boer verantwoording heeft af te leggen tegenover God. Daarnaast worden er zo vanuit het bewustzijn keuzes gemaakt om iets wel of niet te doen, zo geldt voor de helft van de geïnterviewde boeren. Hierbij wordt zowel het verstand als het geweten gebruikt. Keuzes worden niet alleen op basis van financiële aantrekkelijkheid gemaakt, financiën horen in dit kader ondergeschikt te zijn aan rentmeesterschap. Als over de aarde gesproken wordt, wordt samenvattend uit de interviews gedacht aan vee, land en mens.

Rentmeesterschap kan vanuit de interviews in deze drie categorieën, vee, land en mens, worden ingedeeld. Rentmeesterschap voor de geïnterviewde melkveehouders laat zich onder andere zien als het juiste gedrag naar een dier toe. Hierbij is agressie naar dieren toe bijvoorbeeld ongepast. Een geïnterviewde melkveehouder haalde Spreuken 12 vers 10 uit de Bijbel aan, waarin staat dat een mens rechtvaardig is als het zijn dier kent. Weten wat een dier nodig heeft is belangrijk. Een ander voorbeeld op genetisch vlak is niet het maximale vragen van een koe, zoals bij Hoofdstuk 5.1 geschetst.

Rentmeester zijn over land laat zich zien in correct bodembeheer, vinden alle geïnterviewde boeren. Er moet zo met de grond worden omgegaan dat de bodemvruchtbaarheid blijft voortbestaan. Overwegende keuzes liggen dan bijvoorbeeld bij het gebruik van mest, bestrijdingsmiddelen, machines en landschapselementen. Als ontdekt wordt dat iets schadelijk is, moet hier iets aan gedaan worden.

Twee derde van de geïnterviewde boeren vinden dat rentmeester zijn binnen het sociale kader een relatiegericht rentmeesterschap is. De uitgangspunten van dit rentmeesterschap is het op orde hebben van de eigen relatie met God, de gezondheid en tevens het opbouwen van relaties met de omgeving. Bij het eerste deel hoort bijvoorbeeld geen roofofbouw plegen op het lichaam, (zondags)rust is hierbij voor bijna alle geïnterviewden belangrijk. Bij het tweede deel hoort bijvoorbeeld eerlijk handelen, het denken aan de naaste en ook het evangeliseren.

Christelijke grondgebonden boeren zien dat normen en waarden in de opvoeding bijdragen aan hun grondhouding naar het bedrijf. Uit rentmeesterschap komt dan vooral een waarde naar voren. Een waarde kan ervoor zorgen dat men iets onbewust doet. Rentmeesterschap kan een grondhouding van een persoon zijn dat uitstraalt naar het bedrijf.

5.4 Hoe kunnen de 3 L's invulling geven aan het Bijbels begrip rentmeesterschap?

Op fysiek niveau is bekend dat de eerste levensbehoefte voedselvoorziening is. De levensbehoefte op mentaal niveau is iets heel anders. Het gaat tot in het diepste van een mens. Bij veel geïnterviewde christelijke grondgebonden boeren kenmerkt de levensbehoefte zich op dit niveau voor het bedrijf tot een diepe passie. In deze passie wordt ook verwezen naar een roeping of levensopdracht. De passie om boer te worden is meestal op jonge leeftijd al gezaaid. Door het opgroeien op een boerenbedrijf maken kinderen van dichtbij mee hoe dit leven is. Veel kinderen van boerenbedrijven zijn geneigd de aanleg voor de agrarische sector beroepsgewijs vorm te geven, zo blijkt ook bij alle geïnterviewde boeren. Vanuit interpretatie zou er dus gezegd kunnen worden dat een mogelijke levensbehoefte, het hebben van een boerenbedrijf, mede gedragen wordt door gerelateerde ontwikkelingen in de kinderjaren. Een aspect van de levensbehoefte is bijvoorbeeld het buiten zijn.

Op het gebied van rentmeesterschap kan het zo ook betrekking hebben. De opvoeding van een kind kan bijdragen aan zijn levenshouding en gedragingen. En dit kan een kantelpunt zijn tussen niet-christenen en christenen. Met de passie in combinatie met rentmeesterschap is er een bepaald fundament gecreëerd. Dit fundament is gegrondvest op Bijbelse normen en waarden. Het rentmeesterschap wordt als een Bijbelse opdracht gezien en kan vandaag de dag als waarde beschouwd worden, zo blijkt uit de omgang met het begrip. Christenen kunnen met dit fundament naar verdieping zoeken in hun werk. Dit kan uitgewerkt worden naar vraagstukken zoals het omgaan met actuele ontwikkelingen en financiële overwegingen.

De leefomgeving kenmerkt zich door verschillende aspecten. Het sociale aspect maakt deel uit van de leefomgeving. Boeren hebben over het algemeen geen naaste burens maar wel (boeren)burens in omstreken. Het contact met burens is voor de geïnterviewde boeren van waarde, er wordt benoemd dat de verstandhouding graag goed mag zijn. Boeren geven aan dat er vanuit eigen kant ook geïnvesteerd moet worden in de leefomgeving. Dat kan op sociaal gebied, maar ook op het gebied van natuur en ruimte. En dit is het tweede aspect van de leefomgeving. De meeste boeren prefereren een uitzicht vanaf het bedrijf en daarnaast ook landschapselementen, zoals bomen. Wonen op het platteland is, uit onderzoek gebleken, ook beter voor de gezondheid van mensen. De leefomgeving draagt bij aan de beleving van rentmeesterschap.

Uit de interviews bleek dat het woord "levensdoel" kan suggereren dat er per se een doel in het leven moet zijn. Zo deelt een geïnterviewde boer mee dat vanuit Bijbels perspectief de mens zijn erfenis al heeft ontvangen op het moment dat hij Jezus aanvaardt. Zijn levensdoel ligt daarom niet in aardse zaken maar in zaken die er voor God toe doen. Een andere geïnterviewde boer haalt 1 Tessalonicenzen 5 uit de Bijbel aan. Enkele verzen uit dit hoofdstuk schetsen een beeld.

'Want Gods bedoeling met ons is niet dat wij veroordeeld worden, maar dat wij gered worden door onze Heer Jezus Christus. Hij is voor ons gestorven opdat wij, of we nu op aarde zijn of gestorven zijn, samen met Hem zullen leven.' 1 Tessalonicenzen 5:9-10 (NBV)

‘Wij sporen u aan, broeders en zusters, iedereen die zijn dagelijks werk verwaarloost terecht te wijzen, de moedelozen hoop te geven, op te komen voor de zwakken, met iedereen geduld te hebben.’ 1 Tessalonicenzen 5:14 (NBV)

‘Moge de God van de vrede zelf uw leven in alle opzichten heiligen en mogen heel uw geest, ziel en lichaam zuiver bewaard zijn bij de komst van onze Heer Jezus Christus.’

1 Tessalonicenzen 5:23 (NBV)

Het woord “bedoeling” verhult het woord “doel” in zich. Uit interpretatie kan worden afgeleid dat Gods doel met de mens is dat zij samen met Hem zal leven. Hierin wordt al een levensdoel op zich weergegeven. Een relatie met God. Christelijke grondgebonden boeren geven aan dat een relatie met God nodig is. Zo kunnen ze tot eer van hun hemelse Vader leven, zoals te zien is in de bovenstaande verzen. De dagelijkse werken die beschreven worden kunnen goed in tegenwoordigheid geplaatst worden. God vraagt de mens dat zij hun taken goed uitvoeren. De eerdergenoemde passie is een drijfveer om een beroep goed uit te voeren. De geïnterviewde boeren geven aan dat, bovenop het fundament van de relatie met God, onder andere met plezier werken en gelukkig en gezond zijn meewegen in hun levensdoel. Er wordt daarnaast vaak gesproken over de overname van het bedrijf door kinderen. De overname wordt door hen niet als een doel gezien, maar mocht het plaatsvinden is het wel prettig.

H6 DISCUSSIE

Allereerst is het verstandig het doel van het afstudeerwerkstuk nogmaals te omschrijven. Het afstudeerwerkstuk probeert een verbinding te leggen tussen het Bijbels begrip rentmeesterschap en duurzaamheid voor christelijke grondgebonden boeren. Hierbij wordt getracht te onderzoeken in welke mate rentmeesterschap verdieping geeft aan de boer om duurzaam te handelen op zijn bedrijf, in het jaar 2019.

Uit de resultaten bleek dat rentmeesterschap in Bijbels perspectief slaat op voedselvoorziening en dat rentmeesterschap zich daarin uit in directe handelingen. De handelingen worden vaak in de kaders vee en land geplaatst. Grondgebonden landbouw is in deze zin ook sterk verbonden aan deze invulling van rentmeesterschap. Van duurzaam handelen kan worden gezegd dat het vaak overeenkomt met wensen vanuit de maatschappij en dat vaak wordt verwacht dat het ook vaak financieel aantrekkelijk is. Een duurzaamheidsitem is de kringlooeconomie. Vanuit deze algemene instelling bepalen veel boeren zelf de invulling, wat bijvoorbeeld gericht kan zijn op de zorg voor weidevogels, het minder gebruik van te zware machines en de aanschaf van zonnepanelen. Christelijke grondgebonden boeren nemen rentmeesterschap aan als grondhouding, als een fundament voor verdere handelingen. Ze plaatsen rentmeesterschap in een drieluik van vee, land en mens. Invulling kan dan zijn het richten op dierenwelzijn, het omgaan met bestrijdingsmiddelen en ook het hebben van een relatie met God en de relatie ten opzichte van de naaste. Wanneer de levensbehoefte gekoppeld wordt aan rentmeesterschap vindt dit plaats op mentaal niveau en wordt het gevoed door passie. De grondhouding werkt vanuit normen en waarden die voor een groot deel uit de kinderjaren kunnen ontstaan. Een financiële overweging kan met een verdiepend inzicht afgewogen worden. Als rentmeesterschap als waarde wordt aangenomen, kan de leefomgeving door deze ogen bekeken worden. De leefomgeving, die ingevuld wordt door ruimte, natuur en mensen is erg waardevol. Het levensdoel kan met betrekking tot rentmeesterschap worden ingevuld als tot eer leven van de hemelse Vader en het plaatsen van aardse zaken hieronder.

De uitdaging om de literatuur te verbinden aan de praktijk en rentmeesterschap in verband te brengen met duurzaamheid is gelukt. Wat is gebleken is dat de gevonden literatuur soms lastig direct aan het Bijbelse perspectief van rentmeesterschap te koppelen is. Toch zijn er genoeg indirecte linken die de waarde van rentmeesterschap erkennen. Daarentegen is de connectie tussen rentmeesterschap en duurzaamheid opvallend helder. Wanneer dit onderzoek nog eens uitgevoerd zou mogen worden zou er meer aandacht besteedt mogen worden aan de interviews. Een dergelijke aanpak op grotere schaal zou dan meer verdieping geven. Daarbij zou een factor zijn om meer op het gedachtepatroon te richten in plaats van de daden, in een deelvraag zoals “Wat doen christelijke grondgebonden boeren al op het gebied van duurzaamheid?”.

De bronnen, waar er voldoende van waren gebruikt voor het onderzoek, variëren van wetenschappelijke informatie tot onderbouwde feiten. Er is een eigen interpretatie gebruikt, met als doel de informatie uit bronnen te verbinden. Door de gekozen interviewmethodiek is er ruimte geweest voor onverwachte resultaten. Het vooronderzoek geeft aan wat de verwachting was en het afstudeerwerkstuk combineerde de verwachting aan de uitkomst.

De onverwachte resultaten zijn juist een meerwaarde voor het onderzoek, omdat er zo nog een laag van verdieping kan worden gezien. Een van deze onverwachte resultaten was bijvoorbeeld de betekenis van de verbinding tussen geloof en rentmeesterschap die voor elke geïnterviewde heel verschillend was.

Een aantal niet beïnvloedbare omstandigheden zijn van invloed op de resultaten. Bijvoorbeeld het gebruik van informatie uit de Bijbel. De Bijbel is een onveranderd boek. Toch heeft ook ieder mens zijn eigen interpretatie van de Bijbelteksten. Dit kan worden gezien in de uitkomsten van de interviews. Elke boer heeft een unieke visie op Bijbels rentmeesterschap. Een ander voorbeeld is de economisch gerichte denkwijze. Economisch denken en het gericht zijn op winstgevendheid valt ten deel aan de ontwikkeling van de maatschappij. De ontwikkeling van de maatschappij is wel beïnvloedbaar, maar hoe de maatschappij zich uitdraagt blijft hetzelfde. De uitdraging kan ervoor zorgen dat bepaalde principes overgedragen worden op een individu, bijvoorbeeld de geïnterviewde boer of de gebruikte bronnen. Zo kan er ook invloed zijn op de resultaten, omdat het onderzoek gebaseerd is op de actuele ontwikkelingen.

De resultaten komen sterk overeen met de literatuur. Wat uit de resultaten bleek is dat bij rentmeesterschap gedacht wordt aan het hebben van een grondhouding. Het heeft een sterke link met de bedrijfsactiviteiten, alleen het is meer gericht op een fundament of visie, waarbij de handeling in de vervolgstap komt. Wat opvalt aan duurzaamheid is dat het een minder persoonlijk begrip is. Wanneer een boer voor duurzaamheid kiest, kiest het voor een duurzame handeling die op zichzelf staat. Deze is niet uitsluitend verbonden aan de visie van de boer, maar is wel nauw verbonden met de actualiteit vanuit de maatschappij. Consumenten spelen hierbij een grote rol. De verdieping van rentmeesterschap die in de literatuur is onderzocht is aanwezig door het verschil in de grondhouding en visie. Het streven naar winstgevendheid speelt bijvoorbeeld in mindere mate mee. Grondgebonden christelijke boeren willen wel een boterham kunnen eten en kunnen investeren als het nodig is, maar hun levensdoel ligt niet in zoveel mogelijk geld verdienen. Opvallend is het onderdeel 'energie', dat bij duurzaamheid meer ter sprake komt dan bij rentmeesterschap. Een christelijke boer is er van op de hoogte hoe Gods schepping goed is en heeft tevens een beeld bij zaken die wellicht fout zijn. Door het hebben van een relatie met God wordt een grondhouding bepaald die van invloed is op de dagelijkse werkzaamheden. Dit wil niet zeggen dat christenen beter zijn dan niet-christenen. Niet-christenen zouden exact dezelfde handelingen uit kunnen voeren als christenen en hebben net zo'n verantwoordingsgevoel. Echter christenen hebben een bepaalde levensovertuiging die verdieping geeft voor de handelingen. Zij hebben, boven het eigen belang, Gods belang voor ogen om te kunnen omgaan met de aarde zoals God het bedoeld heeft.

H7 CONCLUSIE EN AANBEVELING

Het doel van het afstudeerwerkstuk is het verbinden van het Bijbels begrip rentmeesterschap aan duurzaamheid voor christelijke grondgebonden boeren. Zo wordt gezocht naar de mate waarin dit rentmeesterschap verdieping geeft om duurzaam te handelen, anno 2019. Het onderzoek is onderbouwd met literatuur en interviews.

Uit het onderzoek is gebleken dat de betekenis van het Bijbelse rentmeesterschap zich laat zien in het aannemen van een grondhouding. De gedachtegang van de grondhouding is dat God de schepper van de aarde is en de mens als taak heeft een goed beheerder daarvan te zijn. De taak van beheerder zijn wordt veelal geassocieerd met de taak die grondgebonden boeren hebben. Grondgebonden boeren hebben de vakkennis ter beschikking om de verantwoordelijkheid voor vee en land op zich te nemen. Zij staan aan het hoofd van de voedselvoorziening. Dit is de betekenis van het Bijbels begrip rentmeesterschap en de relatie met grondgebonden landbouw.

Om te omschrijven wat christelijke grondgebonden boeren al op het gebied van duurzaamheid doen is het van belang eerst de betekenis duurzaamheid te benoemen. Duurzaamheid is een begrip waarbij de zogeheten duurzame handelingen veelal met de 3 P's wordt vormgegeven. Bij christelijke grondgebonden boeren krijgen deze gestalte door de balans van fatsoenlijk gebruik van vee en land (Planet), sociale gebondenheid (People) en financiële aantrekkelijkheid (Profit). De kringlooeconomie is een voorbeeld van een veel gebruikt duurzaamheidsitem en sluit goed aan op meerdere duurzame handelingen, zoals het gebruik van zonnepanelen, het werken met een mindere mate van bestrijdingsmiddelen of kunstmest en het omzien naar koeien, weidevogels en het bodemleven.

Christelijke grondgebonden boeren geven richting aan het Bijbelse begrip rentmeesterschap op hun bedrijf door hun grondhouding als fundament te beschouwen. De grondhouding is het hebben van een relatie met God en het omarmen van verantwoordelijkheid voor de zorg van de schepping. Het fundament heeft normen en waarden en dit biedt een zeker perspectief waarmee bedrijfsactiviteiten worden ingevuld. Het drieluik vee, land en mens kenmerkt het Bijbelse rentmeesterschap voor christelijke grondgebonden boeren. De sociale gebondenheid, het hebben van een relatie met God en met naasten, wordt hierbij onderstreept.

De 3 L's, Levensbehoefte, Leefomgeving en Levensdoel kunnen invulling geven aan het Bijbels begrip rentmeesterschap door de intrinsieke waarde van rentmeesterschap te benoemen. De levensbehoefte werkt vanuit een verlangen om boer te zijn en het hebben van een passie daarvoor. De leefomgeving speelt mee vanwege het belang van de relatie met naasten en de omgeving natuur en ruimte. Het levensdoel heeft de rol om de relatie met God te onderhouden. Deze drie aspecten bij elkaar geven een verruimend inzicht in de praktische vormgeving van het Bijbelse rentmeesterschap naar Gods wil.

Om antwoord te geven op de hoofdvraag hoe het Bijbels begrip rentmeesterschap christelijke boeren in de grondgebonden landbouw verdieping kan geven in het duurzaamheidshandelen is allereerst vast te stellen dat de verdieping van het Bijbelse rentmeesterschap voor christelijke grondgebonden boeren een streven is naar het handelen hoe God de schepping bedoeld heeft. Duurzaam handelen wordt vandaag de dag van veel boeren gevraagd en is voor christelijke grondgebonden boeren een zaak waarbij bewust wordt nagedacht welke besluiten genomen kunnen worden om het bedrijf goed aan de volgende generaties door te kunnen geven. Duurzaamheid komt in uitwerking sterk overeen met de invulling van het Bijbels begrip rentmeesterschap voor christelijke grondgebonden boeren. Dit blijkt uit handelingen zoals het bevorderen van dierenwelzijn en van bodemvruchtbaarheid. Er kan worden gezegd dat rentmeesterschap gelijk staat aan duurzaamheid. Toch kan er niet worden gezegd dat duurzaamheid gelijk staat aan rentmeesterschap. Een duurzame handeling is niet meer dan een op zich zelf staande actie, terwijl het Bijbelse rentmeesterschap een grondhouding bevat. Het duurzaamheidshandelen kan worden geïnspireerd door het Bijbelse rentmeesterschap als waarde. Hierin is een relatie met God en naasten belangrijk en vormt die relatie het fundament voor handelingen met vee, land en mens.

Het model van Levensbehoefte, Leefomgeving en Levensdoel helpt om de grondhouding vorm te geven. De passie voor het beroep, de natuur en ruimte rond het bedrijf en de relatie met God en naasten zijn richtlijnen om het Bijbels begrip rentmeesterschap toe te passen in de visie op het bedrijf.

BIBLIOGRAFIE

Aeres Hogeschool Dronten. (2017). *De opdracht vanuit de identiteit van onze school (macro 2)*. Geraadpleegd op 6 februari 2019, van <https://boerenwijsheidsite.wordpress.com/2017/04/29/de-opdracht-vanuit-de-identiteit-van-onze-school-macro-2/>

AgriHolland. (2017). *60 jaar groen hbo-onderwijs, dat vieren we!* Geraadpleegd op 6 februari 2019, van <https://www.agriholland.nl/agenda/agtekst.html?id=22214>

Bampffield, J. (2014). *The discipline of pleasure*. Geraadpleegd op 6 februari 2019, van <https://books.google.nl/books?id=4RUnCAAQBAJ&pg=PT118&lpg=PT118&dq=Pleasure+as+a+moving+target+bampffield&source=bl&ots=pw5zR5WrVI&sig=ACfU3U2rH45VsGEbe-ZRnxEq5NWpIVbIQ&hl=nl&sa=X&ved=2ahUKEwj3gO-Sx97gAhUNnhQKHd0CA9wQ6AEwAHOECACQAQ#v=onepage&q=Pleasure%20as%20a%20moving%20target%20bampffield&f=false>

Bastiaansen, M. (1996). *Ons deel van de arbeid*. Aalsmeer: DABAR-LUYTEN

Berkhout, P. (Red.), Van Diepen, K., Bolck, C. Koning, N., Löffler, H., Sanders, J., Mol, A.P.J., Banse, M., Nowicki, P., & Van Meijl, H. (2009). *Voedselzekerheid: een beschouwing vanuit drie dimensies*. Geraadpleegd op 1 februari 2019, van <http://edepot.wur.nl/13326>

Bevolking; geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, 1 januari [StatLine]. (2018, 17 juli). Geraadpleegd op 10 april 2019, van <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/7461bev/table?ts=1554897575897>

Biodiversiteit. (z.d.). *Wat is biodiversiteit en waarom is het belangrijk?* Geraadpleegd op 29 januari 2019, van <http://www.biodiversiteit.nl/biodiversiteit-is-levensbelang/wat-is-biodiversiteit-waarom-is-belangrijk/>

Boone, J. A., & Dolman, M. A. (Red.). *Duurzame landbouw in beeld 2010: resultaten van de Nederlandse land- en tuinbouw op het gebied van People, Planet en Profit*. Geraadpleegd op 5 februari 2019, van <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/140723>

Boone, J.A., Dolman, M.A., Jukema, G.D., Van Kernebeek, H.R.J., & Van der Knijff, A. (2012). *Duurzame landbouw verantwoord: methodologie om de duurzaamheid van de Nederlandse landbouw kwalitatief te meten*. Geraadpleegd op 31 januari 2019, van <http://edepot.wur.nl/250467>

CBS. (2009). *Monitor Duurzaam Nederland*. Geraadpleegd op 8 januari 2019, van http://www.monitorduurzaamnederland.nl/docs/MDN_2009.pdf

CBS. (2015). *Meer melkvee, forse toename melkproductie*. Geraadpleegd op 19 februari 2019, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2015/44/meer-melkvee-forse-toename-melkproductie>

CBS. (2017). *Nederlandse landbouwproductie 1950-2015*. Geraadpleegd op 19 februari 2019, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/05/nederlandse-landbouwproductie-1950-2015>

CBS. (2017). *Sterke schaalvergroting in de landbouw sinds 1950*. Geraadpleegd op 8 januari 2019, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/09/sterke-schaalvergroting-in-de-landbouw-sinds-1950>

CBS. (2018). *Nederlandse landbouwexport op recordhoogte*. Geraadpleegd op 8 januari 2019, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/03/nederlandse-landbouwexport-op-recordhoogte>

Crommelin, D. (2016, 8 februari). *Het nieuwe boeren in circulaire biobased economie*. Geraadpleegd op 12 april 2019, van <https://www.duurzaamplus.nl/politiek/nieuwe-boeren-circulaire-biobased-economie/>

De Graaf, H. (2012). *‘Van de andere kant bekeken’: de 4 P’s van rentmeesterschap*. Geraadpleegd op 11 december 2018, van <https://www.cda.nl/noord-holland/aalsmeer/actueel/nieuws/van-de-andere-kant-bekeken-de-4-ps-van-rentmeesterschap/>

Dekker, J.-W. (2008). *De rol van de kerk inzake moraal en zingeving in een postmoderne samenleving* (integratiewerkstuk). Theologie en Religie, Faculteit Godgeleerdheid, Universiteit Utrecht, Utrecht.

De Snoo, E. (2017). *Huirne: ‘verleid boer om duurzaam te zijn’*. Geraadpleegd op 5 februari 2019, van <https://www.boerenbusiness.nl/columns/vaste-columnisten/item/10784365/In-Zuid-Amerikaanse-landbouwgrond-beleggen/artikel/10876725/huirne-verleid-boer-om-duurzaam-te-zijn>

Fisk, P. (2010). *People Planet Profit: How to embrace sustainability for innovation and business growth?* Geraadpleegd op 31 januari 2019, van https://books.google.nl/books?id=2akKR6hr_oC&printsec=frontcover&hl=nl#v=onepage&q&f=false

Fresco, L. O., & Poppe, K.J. (2016). *Towards a Common Agricultural and Food Policy*. Geraadpleegd op 4 februari 2019, van <http://edepot.wur.nl/390280>

Gerlagh, M., Van den Boogert, P.H.J.F., & Köhl, J. (1995). *Hoe ecologisch kan de landbouw worden?* Geraadpleegd op 22 februari 2019, van <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/133808>

Graafland, J., Bouter, D.F., Harteman, J., & Vergunst, P.J. (Reds.) (2015). *En God schiep: over dieren en rentmeesterschap*. Heerenveen: Royal Jongbloed

Grün, A., Duffhues, T., & Pieper, H. (2010). *Boerenwijsheid: inspiratiebron voor een duurzame landbouw*. Kampen: Ten Have.

Hijmans, E. J.S. (1994). *Je moet er het beste van maken: Een empirisch onderzoek naar hedendaagse zingevingssystemen*. Geraadpleegd op 6 februari 2019, van <https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/155410/315521.pdf>

Hoeksma, D. (2017). *Benoeming portefeuillehouder Veiligheid & Pacht en vakgroepleden Geitenhouderij*. Geraadpleegd op 11 december 2018, van <http://www.lto.nl/actueel/uitgelicht/10887749/Benoeming-portefeuillehouder-Veiligheid-Pacht-en-vakgroepleden-Geitenhouderij>

Horlings, L.G., & Marsden, T.K. (2011). Towards the real green revolution? Exploring the conceptual dimensions of a new ecological modernization of agriculture that could 'feed the world'. Elsevier, 443. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.004>

HostingVergelijken (2015). *Zoeken op Provincie* [Afbeelding]. Geraadpleegd op 3 juni 2019, van <https://www.hostingvergelijken.eu/nieuws/nieuw-zoeken-op-provincie/>

InfoNu (2014, 16 april). *Hoe kunt u handelen in grondstoffen?* Geraadpleegd op 16 april 2019, van <https://www.boerderij.nl/Rundveehouderij/Achtergrond/2017/3/Genetische-manipulatie-ineens-heel-eenvoudig-106202E/>

Koopmans, C.J., Van Veluw, K., & Wijnands, F.G. (2011). *Participatieve ontwikkeling: samenwerking in een vraaggestuurde context van de biologische landbouw*. Geraadpleegd op 1 februari 2019, van <http://www.louisbolk.org/downloads/2524.pdf>

Landbouw; gewassen, dieren en grondgebruik naar hoofdbedrijfstype, regio [StatLine]. (2019, 5 april). Geraadpleegd op 10 april 2019, van <https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/80783ned/table?dl=15236>

LTO Nederland. (2018). *LTO Nederland: land- en tuinbouwsector neemt verantwoordelijkheid*. Geraadpleegd op 8 januari 2019, van <http://www.lto.nl/pers/publicaties/10897098/LTO-Nederland-land-en-tuinbouwsector-neemt-verantwoordelijkheid>

LTO Nederland. (2019). *LTO Nederland en POV pakken dierextremisme aan*. Geraadpleegd op 8 januari 2019, van <http://www.lto.nl/pers/publicaties/10897137/LTO-Nederland-en-POV-pakken-dierextremisme-aan>

Overbeek, G., & Vader, J. (2006). *Stedelijke druk als kans voor het platteland in Oost-Zuid-Holland en de Zeeuwse eilanden*. Geraadpleegd op 22 februari 2019, van <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/fulltext/29845>

Oenema, O. (Red.), Bouma, J., Doornbos, G., Driessen, P., Hylkema, N., Roos, R., Smaling, E., & Spaans, J. (2003). *Bodem en duurzame landbouw: beschouwingen over de rol van de bodem en het bodembeheer in de transitie naar een duurzame landbouw*. Geraadpleegd op 4 februari 2019, van <http://edepot.wur.nl/38367>

Page, J. (2016). *Property Diversity and its Implications*. Geraadpleegd op 4 februari 2019, van <https://books.google.nl/books?id=A9rLDAAAQBAJ&pg=PA157&lpg=PA157&dq=Property+Diversity+and+its+implications+page+steward&source=bl&ots=l-cfzAb-fG&sig=ACfU3U36a96AD68Pps1EJVITMeXpO8CqWA&hl=nl&sa=X&ved=2ahUKewi9qfDn29zgAhXvMewKHQfcA6kQ6AEwA3oECAYQAQ#v=onepage&q=Property%20Diversity%20and%20its%20implications%20page%20steward&f=false>

PBL. (z.d.). *Duurzame landbouw kan biodiversiteitsverlies inperken*. Geraadpleegd op 5 februari 2019, van <https://themasites.pbl.nl/balansvande leefomgeving/jaargang-2010/biodiversiteit/duurzaam-gebruik-ecosystemen/duurzame-landbouw>

PBL. (z.d.). *Over het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL)*. Geraadpleegd op 6 februari 2019, van <https://www.pbl.nl/overpbl>

PBL. (2018). *Naar een wenkend perspectief voor de Nederlandse landbouw*. Geraadpleegd op 9 januari 2019, van <https://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/pbl-2018-naar-een-wenkend-perspectief-voor-de-landbouw-2717.pdf>

Platform Duurzaamheid. (z.d.). *Wat is duurzaamheid?* Geraadpleegd op 5 februari 2019, van <http://www.platformduurzaamheid.net/index.php?/Over-Platform-Duurzaamheid/achtergrond-duurzaamheid/over-ons.html>

Protestant. (2012). *Rentmeesterschap*. Geraadpleegd op 24 januari 2019, van <http://www.protestant.nu/Encyclopedie/tabid/359/Page/Rentmeesterschap/Default.aspx>

Roorda, N. (met Beckers, Th. A. M., Grin, J., Jansen, J.L.A., Martens, P., Rabbinge, R., Slingerland, M.A., & Wempe, J.F.D.B.). (2015). *Basisboek duurzame ontwikkeling* (3^e druk). Geraadpleegd op 31 januari 2019, van <http://www.boek.be/download/http%253A%252F%252Fdb.meta4books.be%252Fmediafile%252F5961b8c178b053.45657439.pdf>

Sanders, M., & Westerink, J. (met Migchels, G. Korevaar, H., Geerts, R., Bloem, J., Van Alebeek, F., Schotman, A., Melman, D., Plomp, M., Muskens, G., & Van Och, R.). (2015). *Op weg naar een natuurinclusieve landbouw*. Geraadpleegd op 29 januari 2019, van <http://edepot.wur.nl/360471>

Schmeets, H., Van den Brakel, M., Coumans, M., Hermans, B., & Loozen, S. (Reds.). (2018). *Wie is religieus, en wie niet?* Geraadpleegd op 24 januari 2019, van [file:///C:/Users/Judith/Downloads/2018ST22%20Religie%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Judith/Downloads/2018ST22%20Religie%20(3).pdf)

Silvis, H.J. (Red.), Bruchem, C., Meester, G., & Strijker, D. (2004). *Landbouwbeleid: waarom eigenlijk?* Geraadpleegd op 6 februari 2019, van <http://edepot.wur.nl/22791>

Simoens, S. (2016). *People-Planet-Profit? Pleasure!* Geraadpleegd op 6 februari 2019, van <https://www.mvovlaanderen.be/inspiratie/people-%E2%80%93-planet-%E2%80%93-profit-pleasure>

Slaper, T.F., & Hall, T.J. (2011). *The Triple Bottom Line: What Is It and How Does It Work?* Geraadpleegd op 5 februari 2019, van <http://www.ibrc.indiana.edu/ibr/2011/spring/pdfs/article2.pdf>

Sleurink, D. (2017). Genetische manipulatie ineens heel eenvoudig. *Boerderij*. Geraadpleegd op 12 april 2019, van <https://www.boerderij.nl/Rundveehouderij/Achtergrond/2017/3/Genetische-manipulatie-ineens-heel-eenvoudig-106202E/>

Testcentrum Groei. (z.d.). *Normen en waarden*. Geraadpleegd op 8 januari 2019, van <https://www.testcentrumgroei.nl/life/normen-en-waarden>

Van Cooten, A. (2016). *Christen-agrariërs praten over rentmeesterschap*. Geraadpleegd op 11 december 2018, van <https://www.boerderij.nl/Registreren-of-inloggen/?returnurl=%2fHome%2fAchtergrond%2f2016%2f10%2fChristen-agrariers-praten-over-rentmeesterschap-2907170W%2f>

Van den Berg, G.C. (Eindred.). (1998). *De boer als rentmeester*. Heerenveen: Groen.

Van Mierlo, A. (2011). *Wat betekent '3 P'?* Geraadpleegd op 5 februari 2019, van <https://www.vibaexpo.nl/people-planet-profit/>

Vonk, M., Vos, C.C., Van der Hoek, D.C.J. (2010). *Adaptiestrategie voor een klimaatbestendige natuur*. Geraadpleegd op 7 februari 2019, van <http://edepot.wur.nl/146156>

Wikipedia. (z.d.). *Bevolking van Nederland*. Geraadpleegd op 29 januari 2019, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Bevolking_van_Nederland

Wikipedia. (z.d.). *Religie in Nederland*. Geraadpleegd op 24 januari 2019, van https://nl.wikipedia.org/wiki/Religie_in_Nederland

Wilbrink, D-J. (2003). *Zorg voor de schepping*. Geraadpleegd op 16 april 2019, van <https://www.sgp.nl/digibron/zorg-voor-de-schepping/6a23ab08f3aea115cc81bb4fbfa1fa37>

Williams, J., & Martin, P. (Eds.). (2011). *Defending the social licence of farmers: Issues Challenges and New Directions for Agriculture*. Geraadpleegd op 7 februari 2019, van <https://books.google.nl/books?id=juYoGWmmcRsC&printsec=frontcover&hl=nl#v=onepage&q&f=false>

Woorden. (z.d.). *Rentmeesterschap*. Geraadpleegd op 25 januari 2019, van <http://www.woorden.org/woord/rentmeesterschap>

Zweers, A. (2012, 28 mei). *7x de grondstoffencrisis te lijf*. Geraadpleegd op 3 juni 2019, van <https://www.mt.nl/business/7x-de-grondstoffencrisis-te-lijf/62292>

BIJLAGE 1: INTERVIEWSTRUCTUUR

Het interview heeft de focus gelegd op de betekenis van rentmeesterschap voor de boer en zijn toepassing van rentmeesterschap. Het interview had als doel een aantal open vragen te stellen waarbij het gewenst was dat vooral de boer aan het woord kwam. Op deze manier werd gezocht naar de intrinsieke motivatie van het handelen van de boer. Zo vond het interview zijn verdieping.

Een aantal vragen voor de hoofdlijn zijn geweest:

1. Waarom bent u boer geworden?
2. Welke rol speelt geloof in uw beroep?
3. Waar denkt u aan als u duurzaamheid hoort?
4. Welke rol speelt duurzaamheid voor het bedrijf?
5. Waar denkt u aan als u rentmeesterschap hoort?
6. Welke rol speelt rentmeesterschap in uw geloof?
7. En welke rol speelt rentmeesterschap voor het bedrijf?
8. Hoe denkt u dat rentmeesterschap verdieping geeft in uw beroep?
9. Wat betekent uw leefomgeving voor u?
10. Wat is uw levensdoel?